

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

**CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA KADIN
YAZININDA DİN- SÂMİHA AYVERDİ ÖRNEĞİ**

RABİA BAŞYİĞİT GÜVEN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
POF. DR. HAYRİ ERTEN

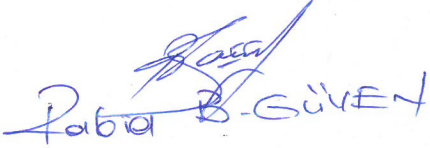
KONYA-2019

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rabia Başyigit Güven		
	Numarası	168102061006		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadın Yazınında Din- Samiha Ayverdi Örneği-			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Rabia Başyigit Güven
	Numarası	168102061006
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Sosyolojisi
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Hayri Erten
	Tezin Adı	Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Kadın Yazınında Din- Samiha Ayverdi Örneği-

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan *Cumhuriyet'in ilk yıllarında Kadın Yazınında Din- Samiha Ayverdi Örneği* başlıklı bu çalışma *17/06/2019* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Hayri ERTEN	<i>[Signature]</i>
2	Prof. Dr.	Mehmet AKGİC	<i>[Signature]</i>
3	Dr. Öğrt. Üyesi	Mustafa ÖZDEMİR	<i>[Signature]</i>

ÖZET

Sâmiha Ayverdi, Tasavvuf Edebiyatının başını çeken yazarlardan birisidir. Usta bir edebiyatçı olmasının yanı sıra, dinî ve tasavvufî konularda kendini çok iyi yetiştirmiştir. Aynı zamanda yaşadığı zaman dilimi itibariyle, Cumhuriyet'in kuruluşu gibi önemli olayların yaşandığı dönemlere tanıklık etmiştir. Eserlerinde, tasavvufun ağırlığı net bir şekilde hissedilmekle beraber, milliyetçi ve vatansever duygulardan da taviz vermemiştir. Sâmiha Ayverdi'yle ilgili yapılmış bazı araştırmalarda onun Sâmiha Anne olarak anılması, eserlerinde okuyucuya hissettirdiği şefkat ve merhamet duygularından ötürüdür. Çok yönlü ve derin bilgi birikimiyle onlarca esere imza atmış yazar, birçok açıdan incelenmesi ve anlaşılması gereken bir kişidir.

Bu çalışmamızda dokümanter yöntem kullanarak, Ayverdi'nin romanlarında geçen dinî unsurları tespit etmeye ve sosyolojik bağlamda incelemeye çalıştık. Onun romanlarının her satırında tasavvufî aşkın izlerinin bulunduğunu ve eserlerini tevhit bilinciyle yazdığını gördük. Çalışmamızın sınırlı bir alanda olması ve yazarın külliyyatının genişliği dikkate alındığında, bizden sonra Sâmiha Ayverdi'yle ilgili daha geniş kapsamlı çalışmalar yapılması onu daha iyi tanımak açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sâmiha Ayverdi, Din Sosyolojisi, Tasavvuf,

ABSTRACT

Sâmiha Ayverdi is one of the leading writers of the Sufi Literature. In addition to being a master of literature, she educated himself very well on religious and mystical matters. In her writings, as well as the weight of Sufism was clearly felt, she did not make concessions of nationalist and patriotic feelings. In some studies about Sâmiha Ayverdi, being named as “Mammy Sâmiha” is due to her feelings of compassion and mercy to the reader in her writings. The author, who has completed dozens of works with her versatile and deep knowledge, is a person who needs to be examined and understood in many respects.

In this study, it was tried to determine the religious elements in Ayverdi's novels and to examine them in sociological context by using documentary method. It was seen that in every line of her novels, there were traces of Sufi love and her works were written with the consciousness of Tawheed. Considering the limited scope of the study and the breadth of the author's corpus, it is important to have a more comprehensive study on Sâmiha Ayverdi after this study.

Keywords: Sâmiha Ayverdi, Religious Sociology, Sufism

ÖNSÖZ

Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın yazını incelediğimiz bu çalışmada, döneme damgasını vurmuş kadın yazarlardan biri olarak Sâmiha Ayverdi'nin romanlarında geçen dinî unsurlar incelendi. Batmayan Gün, Ateş Ağacı, Yaşayan Ölü, İnsan ve Şeytan, Son Menzil, Yolcu Nereye Gidiyorsun ve Mesihpaşa İmamı romanlarını ele alındı.

Çalışma dört bölüm halinde gerçekleştirildi. İman ve ibadetle ilgili meseleler adını verdiğimiz birinci bölüm iki ana başlıkla isimlendirildi. Bu ana başlıklar altında imanla ilgili meseleler ve ibadetle ilgili meseleler konuları ele alındı.

İkinci bölüme, Ahlâkî Meseleler başlığını verildi. Bu bölümde Ahlâkî Değerler başlığı altında; Doğruluk-Dürüstlük, İyilik, Tevâzu ve Sevgi hususlarına yer verildi. Ahlaki Sorunlar ana başlığı altında ise; Kıskançlık-Hasetçilik, Riya, Kibir- Gurur, Dedikodu, Zan, Hırs, Öfke, Kin-Nefret, Şehvet, Menfaatçilik, Şüphe konuları incelendi.

Üçüncü bölümde yazarın yayınlarında sarfettiği tasavvufi konulara yer verildi. Bu konular; Tasavvuf, Aşk, Vahdet-i Vücut, Ezdatta İttihat ve Madde- Mana ilişkisi olmak üzere beş alt başlık halinde ele alındı.

Dördüncü bölümde ise yazarın Din Felsefesine dair düşüncelerine yer verildi. Bu bölümde; İnsan, İrade, Felsefe- Filozof, İlim, Tefekkür, Materyalizm, Panteizm alt başlıklarına ayrıldı.

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde manevi yardım ve desteğini esirgemeyen eşime, imla yazım hatalarını düzeltmemde emeği geçen Mürüvvet Hanım'a ve çok değerli hocam Prof. Dr. Hayri Erten'e teşekkürü bir borç bilir, araştırmanın hayırlara vesile olmasını dilerim.

Rabia BAŞYİĞİT GÜVEN

2019 KONYA

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN AMACI	1
B. ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ	1
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
D. ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI.....	2
BİRİNCİ BÖLÜM	5
İMAN VE İBADETLE İLGİLİ MESELELER	5
A.İMANLA İLGİLİ MESELELER	5
1. Allah’a İman	9
2. Ahirete İman	18
a. Ahiret.....	18
b. Ölüm.....	21
c. Cennet-cehennem	26
B. İBADETLE İLGİLİ MESELELER	26
1. İbadet.....	26
2. Namaz	28
3. Ezan.....	33
4. Dua	33
İKİNCİ BÖLÜM	36
AHLÂKÎ MESELELER	36

A. AHLÂKÎ DEĞERLER.....	39
1. Doğruluk- Dürüstlük.....	39
2. İyilik.....	41
3. Tevazu.....	42
4. Sevgi.....	44
B. AHLÂKÎ SORUNLAR	46
1. Kıskançlık- Hasetçilik.....	46
2. Riya	52
3.Kibir- Gurur	53
4. Dedikodu.....	56
5. Zan (Sû-i Zan).....	57
6. Hırs.....	59
7. Öfke.....	61
8. Kin, Nefret	62
9. Şehvet.....	64
10. Menfaatçilik	65
11. Şüphe.....	67
12. İsrâf	68
13. Yalancılık- İkiyüzlülük	68
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	75
TASAVVUFİ TEMALAR.....	75
A. TASAVVUF	75
B. AŞK.....	76
1. İlahî Aşk.....	76
2. Mecazi Aşk	86
C. EZDATTA İTTİHAT	87
D.VAHDET-İ VÜCUT	90

E. MADDE-MANA İLİŞKİSİ.....	93
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	105
DİN- FELSEFE İLİŞKİSİ.....	105
A.İNSAN.....	105
B. İRADE.....	110
C. FELSEFE-FİLOZOF İLİŞKİSİ.....	114
D. İLİM.....	118
E. TEFEKKÜR.....	120
F. MATERYALİZM.....	122
G. PANTEİZM.....	124
SONUÇ.....	125
KAYNAKÇA.....	127

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Ayverdi'nin roman, hikaye, biyografi, deneme, hatırat türünde eserleri mevcuttur. Batmayan Gün, Ateş Ağacı, İnsan ve Şeytan, Son Menzil, Yolcu Nereye Gidiyorsun, Mesihpaşa İmamı adlı kitaplarında yer alan dini unsurlar çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Araştırmanın amacı, Sâmiha Ayverdi'nin söz konusu eserlerini tanımak, tanıtmak ve onun dinî alandaki görüşlerini tespit etmek ve aktarmaktır. Şüphesiz bir yazarı tanımanın en iyi yolu, onun eserlerini okuyup incelemek ve anlamaya çalışmaktır.

Bir devletin çöküşüne yeni bir devletin kuruluşuna şahitlik eden aynı zamanda kadın bir yazar olarak Sâmiha Ayverdi'nin döneminin şartları din olgusuna bakış açısını görmek çalışmamızın bir diğer amacını oluşturmaktadır.

B. Araştırmanın Önemi

Sâmiha Ayverdi, Türk kadın yazarlar arasında, Türk-Osmanlı medeniyetinin hatıralarıyla yüklü, tarih şuuru ve tasavvufî düşünceyle ortaya koyduğu farklı edebî türlerdeki eserleriyle okuyucuların hayranlığını kazanmıştır.

Ayverdi, eserlerinde manevî değerlerimizden kopmamamız gerektiğini söylerken, ahlâki meseleler üzerinde titizlikle durmuş, maneviyat olmadan hiçbir kapının açılmayacağını her fırsatta dile getirmiş mutasavvıf bir kişiliktir.

Onun vahdet anlayışıyla tüm yaratılanlara sevgiyle bakan, hayatı müsbet ve menfi yönleriyle bir bütün olarak algılayan bakış açısını anlamak bizler için büyük önem arz etmektedir.

Sâmiha Ayverdi, çok geniş bir külliyat sahibi olmasından ötürü, onunla ilgili mevcut çalışmalar olsa da; onun yazınında dinin toplumsal açıdan nasıl anlaşıldığı ve değerlendirildiğinin incelenmesi, analiz edilmesi ve yorumlanmasının yeterince yapılmadığı görülmektedir. Bu eksikliği gidermek için yazarın eserlerini derinlemesine incelemek, anlamak ve açıklamak din sosyolojisi açısından büyük öneme sahiptir.

C. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma bir toplumun ve devletin Cumhuriyet anlayışı çerçevesinde yeniden yapılandırılmak zorunda kalındığı bir periyotta bir kadın yazarın yazınında din ve dinin sosyal yaşamdaki yerine yer vermesinin üzerinde inceleme yapılması sebebiyle literatür taraması ve metin taraması yöntem ve tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Yazarın eserleri titizlikle gözden geçirilmiş, çalışmamızı ilgilendiren metinler üzerinde tespit, tahlil ve değerlendirmeler yapılarak sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Böylece söz konusu dönemde çok az sayıda bulunan kadın yazarlarımızdan önemli birinin yazınından hareketle din ve toplum ilişkisi bağlamında bir betimleme yapılmaya çalışılmıştır.

D. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırmada Cumhuriyet'in ilk yıllarında kadın yazınına konu olarak ele almamıza rağmen, belirlenen zaman aralığındaki yazar ve eser sayısının çok fazla oluşu, araştırmayı sınırlandırma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede araştırma verilerinin elde edildiği romanlar aşağıda verilmiş olup araştırma bu romanlardaki verilerle sınırlandırılmıştır.

Sâmiha Ayverdi'nin araştırmamıza konu olan romanları şunlardır:

- ❖ Batmayan Gün 1939
- ❖ Ateş Ağacı 1941
- ❖ Yaşayan Ölü 1942
- ❖ İnsan ve Şeytan 1942
- ❖ Son Menzil 1943
- ❖ Yolcu Nereye Gidiyorsun 1944
- ❖ Mesihpaşa İmamı 1948

Bunlar dışında yayınlanan eserleri şunlardır:

- ❖ Aşk Bu İmiş 1938
- ❖ Mâbette Bir Gece 1940
- ❖ Yusufcuk 1946

- ❖ Ken'an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık 1951
- ❖ İstanbul Geceleri 1952
- ❖ Edebî ve Mânevî Dünyâsı İçinde Fâtih 1953
- ❖ İbrâhim Efendi Konağı 1964
- ❖ Boğaziçi'nde Târih 1966
- ❖ Misyonerlik Karşısında Türkiye 1969
- ❖ Türk-Rus Münâsebetleri ve Muhârebeleri 1970
- ❖ Bir Dünyâdan Bir Dünyâya 1974
- ❖ Türk Târihinde Osmanlı Asırları 1975
- ❖ Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Dâvâmız 1976
- ❖ Âbide Şahsiyetler 1976
- ❖ Türkiye'nin Ermeni Meselesi 1976
- ❖ Hâtıralarla Başbaşa 1977
- ❖ Kölelikten Efendiliğe 1978 (Arapça ve İngilizce 1979, Urduca 1981)
- ❖ Dost 1980 (İngilizce 1995)
- ❖ Yeryüzünde Birkaç Adım 1984
- ❖ Rahmet Kapısı 1985
- ❖ Mektuplardan Gelen Ses 1985
- ❖ Ne İdik Ne Olduk 1986
- ❖ Hancı 1986
- ❖ Bağ Bozumu 1987
- ❖ Hey Gidi Günler Hey 1988
- ❖ Küplüce'deki Köşk 1989
- ❖ Ah Tuna Vah Tuna 1990
- ❖ Dile Gelen Taş 1999
- ❖ Râtibe 2000
- ❖ İki Âşinâ 2003
- ❖ Ezelî Dostlar 2004

- ❖ Mülâkatlar 2005
- ❖ Dünden Bugüne Ne Kalmıştır 2006

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAN VE İBADETLE İLGİLİ MESELELER

A. İmanla İlgili Meseleler

İman, sözlükte inanma, tasdik etme, emniyette ve güvende olma, kişinin iman edilmesi gereken şeyleri kalp ile tasdik edip, dil ile onaylaması, Hz. Muhammed'e(sav) gönderilen şeriate kuşku duymadan inanmak anlamlarına gelir. (MEB, 2009, s. 163; Kâşâni, 2015, s. 193)

İmanın geçerli olabilmesinin şartı, sözle inandığını söylemenin yanı sıra, inanma duygusunun kalbe nüfuz etmesidir. Kuran-ı Kerim'de Müslüman olan Arapların imanıyla ilgili olarak şöyle bildirilmiştir : “Bedevîler, ‘İman ettik’, dediler. Şunu söyle: Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz. Bununla beraber Allah’a ve resulüne itaat ederseniz yaptığımız hiçbir şeyi boşa çıkarmaz; Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir” (Hucurât /49/ 14)

Nurettin Topçu, imanın aşkla mümkün olabileceğini, dışarıdan alınan bilgilerin imana etkisi bakımından simgesel bir anlam taşıdığını söyler. “Dinde esas olan imandır. İman, dışardan bilgi vermez. Onda dışardan edindiğimiz bilgiler, birer semboldür. İman, ruhu varlıkla birleştirmek suretiyle bizzat onun hayatını yaşatır. O, aşkın eseridir. Aşkın hiç olmadığı yerde iman yoktur, sadece taklit vardır” (Topçu, 2018, s. 161).

Sâmiha Ayverdi'nin incelemeye çalıştığımız romanlarında imandan sıklıkla bahsedilmektedir. Son Menzil romanında, Okçu'yla Haşim arasında geçen bir konuşmada Okçu'nun imanla ilgili söyledikleri dikkat çekicidir:

“-İnsan zekâsının söndüğü, daha doğrusu iş görmekten aciz kaldığı yerde başka bir kuvvet başlamalıdır.

Haşim Okçu'nun ne söyleyeceğini biliyordu.

-İman değil mi? Dedi. Ben halkın dar ve körü körüne imanını istemem, sofuluk hudutları içinde çemberlenmiş bunaltıcı iman senin olsun!

Benim iman etmek ihtiyacına imanım var. Ancak bu iman edilecek kuvveti bul ve göster. Fakat bir kudrete inanmak için Heine gibi kör olmak da istemiyorum” (Ayverdi, 2018, s. 38).

Diyaloğun devamında Okçu; Allah’ın gözle görülebilir, elle tutulabilir, başı ve sonu olan bir varlık olmadığından, eğer böyle olsaydı O’na iman etmemizin gereksiz olacağından bahsetmektedir:

“İnsan kalıplı cesedi ve kalıpsız ruhu ile müştereken hareket ederek bir işi başarıyor, mesela şimdi sen benimle konuşuyorsun ve konuşurken de kalıplı olan varlığını görüyor, kalıpsız olan manamı göremiyorsun. Nasıl ki bir sümbülü elimize alıp bu sümbüldür, bu da kokusudur diye birini bir tarafa diğerini öteki tarafa ayıramıyorsak, insan da cesedini gösterebiliyor; ruhunu, cevherini göstermiyor. Şu halde iman denen esrarı ben sana nasıl elimle tutup göstereyim?” (Ayverdi, 2018, s. 39).

Aynı eserde Seniha’nın zevk ve sefa düşkünü kocası Siret, ciddi konulardan bahsedilmesine tahammül edememektedir. Bu yüzden Okçu’nun konuşmaları ona oldukça sıkıcı ve gereksiz gelmektedir. İmanın gelip geçici olmadığından bahseden Okçu’yla Siret arasında şu konuşma geçmektedir:

“-Kuzum Okçu, yeter artık felsefe yapma, her devrin geçmeye mahkûm bir felsefesi vardır; seninki de geçer o kadar kesin konuşma!

- Doğru söyledin, bütün fikir cereyanları ve beşeri kararlar değişmeye mahkûmdur. Fakat benim söylediğim hakikat kanunu hiç ama hiçbir zaman geçmez ve değişmez.

- Geçer, geçer dostum, sen okçuluğuna bak, ötesi nene lazım?

- Oklarım antika dolaplarına girdi bile. Fakat imanım asla fersude olmaz, rafa kaldırılmaz merak etme. O; ilim, siyaset, sanat, hatta fikir gibi seyyal değildir. Ben kâh kuruyan, kah mevki ve mevzi değiştiren bu nehirlerde gemimi dolaştırmam; belki kabahatim bu...” (Ayverdi, 2018, s. 95).

Romanda, ihtiras ve zaaflarının kurbanı olmuş bir kişilik olarak tanıtılan Ressam Haşim’deki değişim şöyle anlatılmaktadır:

“ Evet, bugüne kadar bir putun önünden kalkıp ötekine giden Haşim; bu mabutların hepsini kırmış, koparmış, yerlerinden sökmüş bulunuyordu. Artık o ne sanatına ve zevklerine ne de ilah düzdüğü ihtiraslarına tapıyordu. Yalnız, yalnız bir tek sanemin ayaklarına baş koyuyor ve bu sanem ne emrederse onu işliyordu. O; dosdoğru, çalkantısız bir imanın sahibi idi. Haşim de sevdiği kadına benzemek için yolunu vuran şüpheleri, tereddütleri yenmeye çabalıyordu. Şu anda bile, babasının insanlık hislerine imrenirken bu ölmüş babada gene o kadının vasıflarını övmekte; bu kızda tahsin ettiği meziyetleri, bir başkasının aynasında göstermekteydi. Esasen Haşim’in dudaklarına haz veren her söz, Melek’in gizli aşikâr methinden başka bir şey değildi. Lakin Melek, farkında olmayarak tasarruf ettiği bu adamdan, Aziz’e olan kini niçin sökmemişti?” (Ayverdi, 2018, s. 169).

Ünlü bir tiyatro sanatçısı olan Seniha, sahnede yüzlerce insanı eğlendirirken kendi iç huzurunu bulamamaktadır. Haşim de aynı durumdan muzdarip olsa da imanı bakımından Seniha’yı kendisinden üstün görmektedir:

“- Fakat Senihacım bütün bu ıstıraplarına rağmen gene de benden rahatsın; zira en genç yaşından beri, kayıtsız şartsız bir kuvvete inanıyor ve dayanıyorsun. Ona ben de inanmak ben de dayanmak istiyorum. Belki de inanıyorum. Fakat bugüne kadar türlü ıstıraplar, zaaflar, azap ve kararsızlıklarla, bir yumak gibi yerden yere atıldım. Bu zorlu pençelerin birinden kurtulurken ötekine tutuldum, neticede bir an istiklal sahibi olamadım” (Ayverdi, 2018, s. 173).

İnsan ve Şeytan romanında iman- imansızlık çatışmasını belirginleştiren karakter, İsmet Hanım’ın annesinin dayısı Sürûrî Bey olmuştur. (Kırzioğlu, 1990, s. 608) Ona göre maneviyat dediği iman, ilkel düşünce yapısına sahip kimselerde görülmektedir. Bilim adamları için gerekli olan şey ise dürüstlüktür. Bunun dışında kalan şeyler gereksizdir ve zaman kaybına sebep olmaktadır:

“İsmet kızım maneviyat denen şey, iptidai kafaların ceza kanunudur. Hâlbuki ilim adamları, yani zamanlarını beşeriyetin menfaati yolunda kullanan kimseler için bu zihniyet, hem lüzumsuzdur hem de ayak bağıdır. İman bir çemberdir, aklın varsa bu çemberi kır ve fikir genişliğine çık. Moral kanunun esası, irade ve doğruluktur; bu olursa her şey tamam demektir” (Ayverdi, 2017, s. 13).

Aynı romanda Doktor Şevket Bey ve Leyla, İstanbul'dan uzaklaşarak bir süre Şevket Bey'in hastalarından birisi olan Osman'ın evinde kalmışlardır. Saf, temiz ve imanlı bir genç olan Osman'ı test etmeye çalışan Şevket Bey, onun imanının kuvveti karşısında oldukça şaşırmıştır:

“....

- Allah bizden yalnız ibadet istemiyor ki nefsimizin haz aldığı şeylerden fedakârlık istiyor. Onun için ne feda edersin, ne harcarsın? Bu defa genç köylü, hiç düşünmeden atıldı:

-Nem varsa onun olsun. Tarlam da, keçilerim de senin ottuğun ev de... Hepsi, hepsi onun olsun!

Yok, Osman, öyle değil. Daha, daha çık, bundan da fazla ne feda edebilirsin? Allah senin evini, tarlanı ne yapsın? Hem bak, onları ne kolay verebiliyorsun. Hâlbuki bağışladığın şeyi için kopa kopa vermelisin ki onu razı etmiş olasın...

Genç yüz, elemle büsbütün karışıyor fakat gene düşünmüyor, tereddüt etmiyor:

-Nideyim? Öyleyse canımı alıyorsun!...

Bu cömert imanın ihtişamından huşuyla titredim. Bu istiğrak, bu vecit, bu düşünmeden veriş neydi? Ve Hak yoluna kayıtsız, şartsız bütün varını, hatta canını bağışlayabilen bu adam, Allah'tan bir ücret, bir karşılık da istemiyor; yalnız onu hoşnut etmekte, o gaye uğrunda yaşamakta her şeyi buluyordu” (Ayverdi, 2017, s. 221).

Şevket Bey, bu saf köylünün Allah'ın huzurunda duyduğu derin saygı ve ürpertiye, Şevket Bey'in çocukluğunda, döneminin aydın kişilerinden Halim Paşa'nın ibadet ederken duyduğu vecd haline benzetmektedir. Şevket Bey, Osman'da gördüğü bu imanın karşı konulamaz bir güç olduğundan şu şekilde bahsetmektedir:

“Osman'ın gönlü boş değil. En güzeli, dayandığı mesnedin yıkılacak, yok olacak cinsten olmaması. Görüyorum ki iman, en yenilmez, rakipsiz kuvvet. Beni çocukluğumun ve gençliğimin uçup geçen senelerine bağlayan bu çardak altı sahneleri, izah edemeyeceğim bir garipseme ile zevklendiriyor. Ta Halim Paşa'nın

selamlık âlemlerine kadar uzanıyor, ihtiyar velinimetimin seccade üstündeki vecdini görür gibi oluyorum. Fakat zamanının şuurlu bir münevveri olan bu adamın bilerek ve duyarak sahip olduğu istiğrak ve haşyeti bu cahil köylü nasıl bulabilmiş? Yoksa cinsiyette birleşik kimseler arasında, birbirinden yanan meşalelerin dağılık fakat müşterek manası mı var? (Ayverdi, 2017, s. 202)

Yazar o dönemde mevcut olan bilim anlayışı ile dine yaklaşımını dile getirmektedir. Bunu da bir bakıma görülemeyen, denenemeyen, gözlemlenemeyen hususların bir kıymeti harbiyesi olmadığını, dinin/ imanın ancak böyle ilmi olmayan kimselerin inandığı bir durum olarak tanımladıklarını dile getirmektedir. Sıradan insanların imanının ise bu bakış açısı olmadığı halde nasıl da güçlü bir hale geldiğini, muhtemelen geleneksel bir süreçle irfan ile yapıldığını dile getirmektedir.

1. Allah'a İman

Kelimenin etimolojisiyle ilgili gerek İslam âlimleri gerekse dil bilimciler ve müsteşrikler birçok görüş ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerden çıkarılabileceğimiz sonuç Allah lafzının herhangi bir kökten türemediğidir. Sözlükte kelimenin anlamları verilse bile özel bir varlığın ismi olmasıyla bu anlamları da kaybetmiş olmaktadır. Elmalılı Hamdi Yazır tefsirinde:

“Allah, gerçek (Hak) Mâbudun (Kendisine ibadet edilmesi gereken varlığın) özel ismidir. Bu ismin sahibi en ulu ve en yüce Varlık; evrenin var olmasında, sürmesinde, gelişmesinde bir ilk sebep/gerekçe olduğu gibi; yüce ‘Allah’ ismi de irfan dilimizde öyle özel ve çok yüce bir başlangıçtır ” (Yazır, 2007, s. 39-40) demektedir.

Son dönem İslam âlimlerinden Muhammed Ali Sâbûnî ise şunları söylemiştir:

“Allah lafzı hiçbir kökten alınmamıştır. Allah'ın mukaddes zatına özgü bir isimdir. Hiçbir yaratılmış bu isimle adlandırılmamıştır. Bundan dolayı Allah lafzının çoğulu yoktur” (Sabuni, 2015, s. 14).

Din Sosyolojisi, dinin toplum üzerindeki etkilerini incelediği için Allah kavramı bu disiplin için özel bir yer teşkil etmektedir. Sâmiha Ayverdi'nin eserlerinde yüce bir yaratıcı tasavvuru çoğunlukla açıktan Allah lafzıyla ifade edilmekle birlikte bazen bunun yerine başka kelimeler de kullanılmıştır. Çeşitli buhranlardan geçen

karakterlerin sonunda gerçek aşkı bulmaları, yazarın romanlarındaki en temel konuyu teşkil etmektedir.

İnsanoğlu, yaratılmış her bir mahlûkattan Allah'ın varlığına ulaşabilir. İnsan vücudu kusursuz ve mükemmel yaratılmış olması dolayısıyla Allah'ın varlığının en açık delillerinden birisidir. Nasıl ki, ebru sanatının yer aldığı bir tablo kendi kendine meydana gelmemişse ve ona desenlerini veren bir Ebruzen varsa âlemde görmüş olduğumuz sayısız varlıkları yaratan bir yüce kuvvet muhakkak vardır. Sâmiha Ayverdi, insanın, her an bu kuvvetin takdiri üzere hareket ettiğini, Batmayan Gün romanında İrfan Paşa'nın ağzından şöyle anlatmaktadır:

“ Ey insan Allah sana akıl vermiş, niçin yaratıldığını düşünmen için. Göz vermiş, her bir varlıkta onu görmen için. Kulak vermiş, her sadâda onu dinlemen için. Allah nerede ben onu görmüyorum dersin şunu bil ki o gizli değildir. Her şey, her gördüğün o...gizlilik yok! Gizlilik de görmezlik de sende. Eğer onu sana göstermeyen şu vücudun kesafetini ortadan kaldıracak olursan, onun gizli olmadığını, bütün mevcudata kendini göstermiş olduğunu ve senden görünenin de gene olduğunu kolaylıkla görürsün. Ama her yaratılmışta bu kabiliyeti aramak olmaz. Bir köre güneşi niçin görmüyorsun denebilir mi? İşte bu gibi kimselerin de hakikati görmeyişleri, manevi körlüklerindedir.”

“ Sen ey insan! Gerek kendi vücudunda, gerek bütün mevcudatta, tasarruf eden kuvvetten habersizsin. İşte bu bilgisizliğin yüzünden ondan kaçmak, ona hile yapmak ve kendi tedbirinle onu yenmek istiyorsun. Kaç! Fakat düşün ki ondan nasıl kaçılır? Mademki bu kuvvetin tasarrufuna bağlı ve kayıtlısın. Şu halde o her hareketinde, her nefesinde seninle beraberdir. Demircinin, kunduracının, herhangi bir sanat sahibinin elinden sanatı kurtulamadığı gibi, sen de kâinatın büyük sanatkârının elinden öylece kurtulamazsın. Fakat bunu bilmesen de o gene kendi işini işler. Düşün ki o alalade yazıyı bile yazan bir el vardır. Ya bu kâinat kitabını bu kadar mükemmel, hatta ekmele surette yazan, tertip ve tanzim eden eli neden görmüyorsun? Senin vücudun ki bu yazıların en kusursuzu, en itiraz görmeyeni, en özenilerek yazılmışıdır, hiç bu kadar mükemmel bir eser, kendi kendine vücuda gelir mi?” (Ayverdi, 2017, s. 23)

Allah Teâlâ, yüce bir varlığa inanma duygusunu insanların fitratına yerleştirmiştir. İnsanların sadece bedenleri değil, tabiatları da Allah'ın tanzim ve

takdiriyle var olmuştur. Nitekim Peygamberimiz Hz Muhammed(sav): “Her doğan, İslâm fitratı üzerine doğar. Sonra, anne-babası onu Hristiyan, Yahudi veya Mecusi yapar.” (Buhârî, cenâiz 92; Ebû Dâvut, sünne17; Tirmizî, kader 5) Hadis- i Şerif’inde insanların doğarken masum olarak dünyaya geldiklerini, bundan sonraki süreçte batıl inanç ve ideolojilerden korunma konusunda anne babaya düşen görevleri vurgulamıştır. İnsanlık tarihine baktığımızda her dönem, Allah’ı inkâr yoluna gidenler var olmuştur. Bu inkârcılar, inkârlarına bazen sosyal statüleri ve atalarına bağlılıklarını inkârlarına gerekçe olarak gösterirken; bazen de gurur, büyüklenme, kıskançlık ve şımarmaları yüzünden inkar etmişlerdir (Öge, 2013). Batmayan Gün romanında şımarık ve kibirli doktor Hüsnü bunu şu şekilde itiraf etmiştir:

“Mamañih bazı bazı ben de hâkim bir kuvvetin vücuduna inanacak olurum, fakat derhal tabiatın bir yaratıcısı varsa bundan bana ne? Onu niçin düşüneyim, niçin araştırayım?” derim (Ayverdi, 2017, s. 76).

Batmayan Gün eserinde Aliye, yıllardır kendi özünü arayan fakat günlük zevklerin peşinde koşan insanlar arasında kaybolmuş ve arayışında dedesi İrfan Paşa’nın notlarının yol gösterdiği mânâ âleminde dolaşan bir yolcudur. Bu yolculuğu süresince yaşadığı maneviyat iklimini babası Sezai Bey’le paylaştığı bir mektubunda şöyle yazmaktadır:

“Şimdi öyle bir kuvvete sahibim ki, yer ve gök birleşse, bendeki bu kuvvetin bir zerresini hâsıl edemez. Kızın âlemde olmayan bir kuvvete sahip oldu, çünkü kendinin varlığı olmadığını, yaratıcı kuvvete karşı nihayetsiz derecede zebun olduğunu görerek bildi. Sen de gör baba... Cihanda, cihanı evirip çevirip idare eden buyruktan, o büyük kuvvetten başka hiç, ama hiçbir şey olmadığını sen de gör... Ben şimdi “Dünya ve bütün âlemler nerede?” diye arıyorum. Fakat bütün tecessüsüme rağmen, o kuvvetten başka bir şey göremiyorum. Gök, yer, ay, güneş, bütün kâinat birer hayal! Tek hakikat yalnız o...” (Ayverdi, Batmayan Gün, 2017, s. 199).

İnsan ve Şeytan adlı eserde tıp dünyasındaki başarılarıyla adından söz ettiren Doktor Şevket Bey, şöhret ve alkışlanma hırsı yüzünden ömrü boyunca maddi arzuların peşinde koşmuştur. İzne ayrıldığı bir ay içerisinde, çocukluk yıllarında başından geçen olayları ve kimseye anlatamadığı hislerini kaleme almaya başlamıştır.

Bundan sonra eski hayatı boş ve anlamsız gelmeye, değer verdiği her şey değerini yitirmeye başlamış ve Şevket Bey ruhi bir tekâmül sürecine girmiştir. Allah'ın emirlerine uymaktan aciz bir şekilde geçirdiği ömrü için yaşadığı pişmanlığı ise şu sözlerle ifade etmektedir:

“Her şeyi bildim fakat seni bilmedim Allah'ım! Her şeyi öğrendim fakat seni unuttum Tanrım. İşte sen de şimdi kendime faydalı olacak şeyleri bana unutturdun!

Karımın dediği gibi mal, ikbal, alkış ve muvaffakiyet, hep hilkatın tebessümleri, senin bize gülümsemenmiş. Yüzün acı acı buruşacağını hiç düşünmedim. Şimdi o izzet ve ikbalden elimde ne kaldı? Bir gölge, kuru ve hazin bir hatıra! İnsanın himmet eli, gök kapısını vuracak kadar yüksek ve uzun da olsa kendisinin bir hiç olduğunu bilmesi olmuyormuş, olmuyormuş işte. Olmuş görünse de gene tepe aşağı düşebiliyormuş” (Ayverdi, İnsan ve Şeytan, 2017, s. 199)

Yaratılışları bakımından her insan farklı özellikler taşısa da aynı ilahi kanunlara tâbidir. İnsan, vaktini kendisinin tayin edemediği bir zaman diliminde doğar, yaşar ve ölür. İnsan; bu yüce Kudret karşısında ne kadar aciz olduğunu, özellikle ölüm gerçeğiyle karşı karşıya kaldığı zaman yaşadığı çaresizlikle çok daha iyi anlar. Ölümün kaçınılmaz olduğunu ayet-i kerimede Allah-u Teâlâ şöyle bildirmiştir:

“De ki, doğrusu kendisinden kaçmakta olduğunuz ölüm, sizi mutlaka yakalayacaktır. Sonra gizliyi de aşikârı da bilen (Allah'a) döndürüleceksiniz. O size neler yaptığımızı tek tek haber verecektir” (Cuma/ 62/ 8).

Samiha Ayverdi, söz konusu eserlerinde Allah Teâlâ'nın kudretini belirten birçok delile yer vermektedir. “Yolcu Nereye Gidiyorsun” Romanında Cem Bey'in küçük dostu Adli' ye yazdığı mektubunda bu delillerden bahsedilmektedir:

“O, birbirinden ayrı ve uzak dediğin yıldızlar, neticede kâinat manzumesinden dışarı mıdır Adli? Hilkat tezgâhının lütufkâr birer eseri olan insanlar da her ne kadar hedef ve istidatları bakımından birbirlerine yabancı ve uzak da olsalar, gene kendilerini tertip ve tanzim edici kuvvetin iradesi içinde birleşmişlerdir. Onun için biz insanlar o kudretin elinde aczle bekleyicileriz. Eğer o bizi bir güzelin dudağına kadeh

ederse, zevk verici kadeh oluruz; hançer eylerse can yakıcı hançer oluruz” (Ayverdi, 2016, s. 178).

Allah’ın kudretinin ve azametinin karşısında insanın acziyetini her fırsatta vurgulayan yazar, Batmayan Gün romanındaki karakterlerden Cevat Bey’in Aliye Hanım’a söylediği sözlerle bunu bir kez daha dile getirmektedir:

“Bilgi şebekesini manevi bir hazla gayba bağlamış olanlardan başka bütün insanlar; âlim, cahil, ne olurlarsa olsunlar hepsi de, ölüm hesabının keyfini bekleyen sürü gibidirler. Herkes kendini yaratan kuvveti tanımalıdır. Çünkü yaratılmış olan her şey bu kuvvete boyun eğmeye mecburdur. Hüküm ondan gelir, cereyan ettiğini gördüğümüz her şey, her hadise, o kuvvetin kararıyla tezahür eder. Dünya, bu teşrii kuvvetin icra sahasıdır. İnsanlar ve bütün yaratılmışlar da bu emirlerin birer icrakârdırlar.

Marc Orel, ne güzel söyler: Rabbani kuvvetlerden istimdât etmeden hiçbir işi hayra sevk edemezsin” (Ayverdi, Batmayan Gün, 2017, s. 71).

Kâinata gerçekleşen küçük veya büyük çapta her olayın bir sebebi olduğuna göre tesadüfe inanmak bir Mü’min için gaflet uykusuna yatmak anlamına gelir. Allah’ın sevk ve idaresine tabii olmayan, onun arzusu dışında cereyan eden hiçbir şey yoktur. Hz.Ali' nin (r.a), "Yürürken ayağıma bir taş takılsa, durup taşa sorarım, ayağıma niye takıldın diye" şeklinde ifade ettiği gibi, hiçbir şey sebepsiz vuku bulmaz. Yazar da konuyla ilgili olarak Mesihpaşa İmam’ında Adil Bey’in ağzından bize şunları aktarmıştır:

“Taş, toprak, kurt, kuş, su dünyada her ne varsa, hep Allah’ın askerleridir. Sebeplerden iyilik ve kötülük beklemek, insanların manevi haysiyetleri için en affedilmez bir küçüklüktür. Bir hasta at, damdan düşen bir kiremit, zehrini boşaltan bir yılan, hep o fermanın kapı kullarıdır. O ferman kime neyi istese yaptırır. Cihan bir araya gelse onun çözdüğünü bağlamaya bağladığını çözmeye muktedir değildir” (Ayverdi, Mesihpaşa İmamı, 2017, s. 153)

Allah Teâla, ruhla bedeninin terkiibinden oluşan insandan ruhu, kudreti ile çekip aldığı zaman, beden tek başına anlamsız ve işe yaramaz olur. Samiha Ayverdi Yolcu Nereye Gidiyorsun adlı eserinde Adli'nin yazdığı satırlardan bize bunu anlatmaktadır:

“El ve ayak ki laşe ve cemattır. Bunları kullanıcı olan ruh, cisimle izdivaç edince o, ne hükmederse bu emre göre iş ederler. Dil, bir et parçası iken türlü türlü sözler, nükteler, bilgi nehirleri akıtır. Ve can cisme hükmetmekten geri çekilirse, ceset tekrar cemat olur.

Cemat olan bedene bu hassaları, bu iktidarı veren kuvvetin; taşları, ağaçları söyletmesi neden çok görülsün? Biz insanların sözlerimiz ve hareketlerimizle cemat ve nebatta halk olunan ses ve hareketin, onun kudretine göre ne farkı vardır?

O kudret, parmak ucuna koyduğu hassasiyeti göze vermemiş, dudağa verdiği duyguya dili yabancı etmiştir. Gene o kudret, yüreklerde her zaman bir sır meydana getirir ki, bu kâh kurt, kâh kuzu olur.” (Ayverdi, 2016, s. 67)

Adli, ailesi tarafından kardeşleri kadar seilmeyen bir çocuktur. Çocukluk yıllarında babasının konakta düzenlediği ve kendisinin de çok ilgi duyduğu edebiyat sohbetlerini bir kenarda oturarak sessizce takip etmektedir. Burada tanıştığı Cem Bey'in ona karşı olan sıcakkanlı davranışları ve mütefekkir kişiliği Adli'nin Cem Bey'e ömrü boyunca devam edecek bir sempati duymasına sebep olmuştur. Adli, her toplantıdan sonra misafirlerin ardından ortada kalan kâğıt parçalarını gizlice toplayarak bir deftere yazmaya başlamıştır. Yazdıklarının manalarını pek fazla anlayamasa da bu iş ona büyük keyif vermektedir.

Cem Bey gittikten sonra Adli, koskoca konakta yalnız başına kaldığını hissetmektedir. Bu yüzden Cem Bey'den geriye kalan kâğıt parçaları Adli için dertleştiği bir arkadaşı gibidir. Konakta kahkaha seslerinin piyano seslerine karıştığı bir gece Adli, odasına çekilerek şu satırları yazmıştır:

“Sen parmağını gözünün üstüne koyduğün zaman cihanı güneşten boş görürsün. Hâlbuki ayla güneş; senin parmağının örtüsüyle kaybolmaz, onlar gene görünmekte ve devamdadırlar. Hakk'ın kazası oku ilimsiz ve hikmetsiz atılmış değildir; eğer parmağını gözünden çekersen, bunu sen de aşikâr olarak görürsün.

Gayb rüzgârı; bu cihani kâh tamir, kâh harap eyler. Senin cehlin onun hikmetine tasarruf edemeyeceği için bari sus ve seyirci ol!” (Ayverdi, 2016, s. 116)

Cem Bey bu satırlarla, görmemek için çaba sarf edenler dışında Allah’ın yaratmış olduğu mükemmel düzeni fark etmemenin imkânsız olduğunu söylemektedir. Bir sineğin yaratılmasında bile büyük hikmetler varsa, gayb âleminin mevcudatında insanların idrak edemeyeceği gizli sebeplerin olduğu muhakkaktır. Bu gerçeği Allah Teâlâ Kuran-ı Kerim’de şu şekilde bildirmektedir:

“Gaybın anahtarları O'nun Katındadır, O'ndan başka hiç kimse gaybı bilmez. Karada ve denizde olanların tümünü O bilir, O, bilmeksizin bir yaprak dahi düşmez; yerin karanlıklarındaki bir tane, yaş ve kuru dışta olmamak üzere hepsi (ve her şey) apaçık bir kitaptadır” (Enam/6/59)

Gayb âlemi hariç olmak üzere, insanların bazıları Allah’ın kudret ve rahmet delillerini görebilme bakımından daha kısmetlidir ki, yazara göre bu kişiler, “Ben sizin rabbiniz değil miyim?” hitabının yapıldığı ve ruhların da “evet” diye cevap verdikleri Bezm-i Elest’de Allah’a söz vermiş olan kullardır. (Yavuz, 1992) Bununla ilgili olarak Yolcu Nereye Gidiyorsun romanında Cem Bey’in notlarında şu ifadeler yer almaktadır:

“Allah’ın rahmeti eserlerine ve kudreti şanına bir küçük yaprak da delildir; fakat bu dünyada nişandan ve onu görmekten şu kimse nasiplidir ki, ahd gününde Hakk’ı görmüş ve tasdik etmiştir. İşte o günde aslı ile aşına olan ruh, ondan ilim ve hikmet aldı, sonra bu dünyaya gelmek şaşkınlığı içinde onu kaybetti. Şimdi biz onu arayıcılarız” (Ayverdi, 2016, s. 116)

Sâmiha Ayverdi’nin Allah’la (c.c) ilgili olarak eserlerinde yer verdiği bir husus da Allah’ın (c.c) mekândan münezzeh oluşudur. “Allah vardı, onunla birlikte hiçbir şey yoktu.” (*Kenzu’l-ummal,29850*) hadisiyle Peygamber Efendimiz ’in (sav) bildirdiği üzere, hiçbir mahlûk henüz yaratılmamışken Allah Teâlâ vardı. Gökler ve yerler yaratılmadan önce de Allah (c.c) var olduğuna göre Allah (c.c) önceden neredeyse şimdi de oradadır. O’nun için kısıtlı bir mekân yoktur. Allah’ın isim ve sıfatlarının tezahürleri âlemin her köşesinde mevcuttur.

Batmayan Gün’de Allah’ın varlığıyla alakalı, Aliye’yle babası arasında şu diyalog geçmektedir:

“... Fakat şu muhakkak ki kendini yaratan kuvvete boyun vermek ve onun kudretine karşı hiçliğini bilmekteki zevk, kudret ve varlığı kendinde zanneden kimsenin cehaletine elbette tercih olunur. Fakat bu secdeye layık olan Allah’ı nerede bulmalı?”

-Kızım Allah her yerdedir.

-Öyle ise onu bana göster. Maddenin üstünde ona hâkim bir kuvvet olduğu muhakkak... Fakat bu kudreti yakından görmek, tanımak isterim” (Ayverdi, 2017, s. 16)

Aliye’nin sorduğu sorunun cevabı bu defa Son Menzil romanında İbn Rüş’ten yapılan alıntıda şöyle yer almıştır:

“İbn Rüş’t der ki: Basit ve ümmî bir adam bize ‘Allah nerededir?’ dediği zaman ‘Gökte!’ diye cevap verebiliriz. Zira o Allah’ı ancak böyle anlayabilir. Fakat orta seviyeli bir adama bu söz kâfi gelmez. Allah’ı gökyüzünde mekân tutmuş görmek ona aykırı gelir. Öylesine karşı, her yerde olduğunu söylemek icap eder.” (Ayverdi, 2018, s. 39)

Sâmiha Ayverdi, Allah korkusunun nasıl olması gerektiğini ele almıştır. Kendisinden gelebilecek zarardan ötürü bir varlığa duyulan korkuyla, Allah’a duyulan korku birbirinden farklı olmalıdır. Sevgi, saygı, hürmet ve haşyet duygularının bir arada bulunmasıyla Allah korkusu oluşur ve bu korku, korkulan varlığın yüce bir varlık olmasından kaynaklanır.

Yaşayan Ölü adlı eserde Ekmel, Seniye’ ye Allah korkusunu şöyle açıklamıştır:

“-Dost Hak’tır ve onun yakınlarıdır; şunu da ilave edeyim ki bütün hikmetlerin başı Allah korkusudur. Fakat müsaade et de sözümü izah edeyim Seniye, dedi. Allah ne kâbustur, ne heyuladır, ne zalimdir, ne de bir fenalık yapar. Şu halde ondan niçin korkalım?”

Küçük bir çocuk ölesiye sevdiği anasından niçin ve ne zaman, korkar? Ancak ananın hoşlanmadığı istemediği bir fiilde bulunduğu zaman paylanmaktan ve

azarlanmaktan, hapsedilmekten, sevdiği şeylerden menedilerek cezalandırılmaktan korkar. O ana ki çocuğuna karşı bir korkuluk olmadığı halde, icabında bütün bu ceza usullerine müracaat etmesi ne kadar dikkate şayan değil mi?

Demek ki insanların da Allah'tan değil, kendilerinin pervasızca el attıkları her uygunsuz fiillerinden korkmaları lazım. O zulmü yapan, ceza görmeye sebebiyet veren kendisidir. İnsan işte bu suretle kendi cezasına kendi talip olmuş oluyor. Allah da bu talebe göre onu terbiye ediyor” (Ayverdi, 2017, s. 39).

Mesihpaşa İmamı Halis Efendi'nin öğrendiği Allah korkusu ise, içinde muhabbet barındırmayan bir korkudur. Yazar, eserinde, Halis Efendi'nin Allah tasavvurunu bize şöyle anlatıyor:

“Allah'ı görmeden ona inanan Halis Efendi, vakit vakit onu seyretmek, onunla alış veriş etmek, bahusus ona korku ile değil, muhabbetle bağlanmak hevesine düşerse de, derhal hocalarının derinden gürleyen sesleri kulağını büker ve bu küstah dilin sahibini en haşin tekdirlere yola getirirler, tövbe edinceye kadar çile terleri döktürürlerdi. Gerçi böylece ara sıra Allah'ı yakından tanımak meyilleri duyacak kadar küfrün kapısını çalarsa da ona yine münafık bir adam denemezdi. İnaniyordu. İnandığı için de Allah'a ibadet ediyor, kullukta bulunuyordu. Ancak, ibadetleri, kulluğu, hayırları, haseneleri karşılığında bir ecir bir gufran, bir sevap bekliyor ve böylece amellerine ücret istemekten vazgeçmeye lüzum ve sebep görmüyordu” (Ayverdi, 2017, s. 21).

İnsanlara görme yeteneği sınırlı bir alan dâhilinde verilmiş olup gayb âlemini görme ruhsatı verilmemiştir. Bu yüzden, insanoğlu gözlerinin gördüğü ve aklının yettiği ölçüde yaratılıştan haberdardır. Son Menzil adlı eserde Seniye, Okçu'ya bu durumdan bahsetmektedir:

“Biz insanlar, büyüklükleri esrarlarını örten kimseleri de kendimiz gibi küçük farz ettiğimiz için dünya karanlığını aydınlatacak meşaleyi göremiyoruz. Biz bilgimizin, hünerimizin sanatımızın, hâsılı bütün varlığımızın sahibi olan kudreti göremediğimiz için, aklımızın uzayabildiği hadde kadar hilkati tanıyoruz” (Ayverdi, 2018, s. 211).

İnsan ve Şeytan romanında nefis şeytanını yenerek geçirdiği inkılap sürecinin ardından Allah aşkını bulan Doktor Şevket Bey, bunu şu sözleriyle ifade etmektedir:

“Başım ve vücudum sanki yumuşak bir döşekte imiş gibi, taşların dikenlerin üstünde ne uzun, ne rahat, ne yalnız yattım, yattım.

Hayır, yanlış söyledim, yalnız değildim. Her kimse size yoldaş olan, her düşmüşü bağrına çeken Allah’la beraberdim. Her histen, her zevkten, her arzudan uzak olduğum bu anda, yalnız ona yakındım. Keşke kimse gelmese, keşke kimse beni rahatsız etmese, bütün ömrümce bu toprakların üstünde yatsam; artık ne kimsenin eteğini tutsam, ne de kimse benim adımları ansa... diyordum” (Ayverdi, 2017, s. 265).

Sıklıkla Vahdet-i Vücuda vurgu yapan Sâmiha Ayverdi, Yaşayan Ölü romanında da, Seniye’ nin arkadaşı Leyla’yla mektuplaşmalarında bu hususa yer vermiştir. Seniye’nin eşi Ekmel, çok sevilen ünlü bir yazar olmasının yanında; ruhi olgunluğa ulaşmış, oldukça mütevazı bir kişiliktir. Eşini çok kıskanan Seniye, Ekmel’in hayranlarından gelen mektuplardan birisini Leyla’yla paylaşmıştır:

“Siz hiç geceleri yalnız başına bilmediğiniz yerlerde yolunuzu kaybedip yorgunluktan bitap ve şaşkın kaldınız mı? İşte ben size bakıp iç âleminize dalmaya çalıştıkça, orada Halık’ı bulup ona doğru aktıkça, tıpkı böyle bitap ve susuz kalıyorum.

Muhakkak ki her mahlûk Halık’ın bir parçasıydı. Her yaratılmışta Allah kudretinden, azametinden ve herhangi isminden bir görünüş vardır. Sizde ise bunların hepsini bulmak mümkün...” (Ayverdi, 2017, s. 74).

2. Ahirete İman

a.Ahret

Akıl ve iradeyle donatılan insanın yaratılması, ona iyi ya da kötüyü seçme özgürlüğünün verilmiş olması ve bir takım sorumluluklar yüklenmesi, ahiret hayatının varlığının delillerindendir (Şimşek, 2011, s. 140-141).

Beka fikri, insanları en çok meşgul eden meselelerden birisi olmuştur. İnsan hem bu dünyada hem de ölümden sonraki hayatta ebedi olmayı arzulamaktadır. Eğer ahiret hayatının varlığına inanmamışsa ebedi olma fikrini dünyada uygulamaya

geçirmek için didinip durmaktadır. Ölümünden sonra hatırlanacak eserler bıraksa da istediği gönül rahatına erememektedir (Toprak, 2017, s. 3-4).

Ebedi olma arzusunun sonucu olarak ilk insanlardan günümüze kadar bütün toplumlarda farklı biçimlerde de olsa ölümden sonra bir hayatın var olduğu inancına rastlanmaktadır.

Ahirete iman, insanların her istediklerini özgürce yapabilmelerine engel olur. İnsanın Allah'ın çizdiği sınırlar içinde hareket etmesini zorunlu kılar. Bu anlamda ahirete iman, birey ve toplum açısından “sosyal kontrol mekanizması” görevi görür (Çelik, 2001, s. 183).

Ahirete iman bireylerin erdemli davranışlarını anlamlı hale getirir (Çelik, 2001, s. 183) Adaletli olmak, doğru sözlü olmak, hoşgörülü olmak gibi bütün güzel davranışların ahirette mükâfatlandırılacağı düşüncesi, bu davranışları daha sıklıkla gösterilmesini teşvik eder.

Kuran-ı Kerim’de ahiret hayatının var olduğu haber verilmektedir. İnkâr edenlerin dünya ve ahirette şiddetli bir azapla cezalandırılacağı (Al-i İmran/3/56), ahireti inkâr edenlerin amellerinin boşa çıkacağı (Araf/7/147), ahiretteki azabın dünyadaki azaptan daha zorlu olacağı (Hud/11/19), Allah’a ve ahiret gününe iman edip salih amel işleyenlerin Allah katında ecirlerinin olduğu (Bakara/2/62), mallarını gösteriş olsun diye infak edenlerin Allah’a ve ahiret gününe de inanmadıkları (Nisa/4/38), ahiretin konu edildiği ayetlerden bazılarıdır.

Sâmiha Ayverdi’nin söz konusu eserlerinde ahirete imanla ilgili unsurları şu şekilde gözlemlemek mümkündür:

Batmayan Gün romanında Aliye, İrfan Paşa’nın defterinden şu satırları okumaktadır:

“Uyku halinde herkesin sanat ve hüneri hatırı levhasından silinir; lakin uyandığı vakit kuyumcunun sanatı demirciye, hoş ve latif huylunun huyu kötü huyluya gitmez. Yani herkesin huyu ve hüneri, iyi veya kötü, her ne ise uykudan sonra kendisine dönmesi kararlaştırılmıştır.

Ölüm de uykuya benzediği için ölümden sonra olan hayat da uyanıklığa benzer. Binaenaleyh şüphe etme ki, bu gün ne işle meşgul ve hangi huylarla huylanmış isen, yarın ölecek uyandığın zaman da bu sıfat ve endişelerin süratle sana koşup gelecek ve seni kendi kalıbıyla kalıplandıracaktır.

Doğuş ve ölüş kıyametten bir eserdir. Uzağa gitmeyene hacet? Bugünkü vücudun, dünkü vücudun değildir” (Ayverdi, 2017, s. 112).

Buna göre dünya hayatı uykuya, ölümden sonra tekrar dirilmek ise uyanışa benzetilmektedir. İnsanların dünya hayatındaki karakteri nasılsa uğraştığı işler neyse ahirette de onunla beraber olacaktır.

Aynı eserde, Aliye, dünya hayatının bir zevk ve eğlence mekânı olduğunu savunan arkadaşı Selma’ya şu sözlerle karşılık vermektedir:

“Önüme çıkacak ve hoşuna gitmeyecek hadiselerle mani olacak kuvvete malik misin ve zannediyor musun ki hayatın sonu ölümle tamam olacaktır?”

İşte ben, bu yalancılığın korkunç sürprizlerine karşı silahlanıyorum ve ölümden sonraki hayata hazırlanıyorum.” (Ayverdi, 2017, s. 90).

Son Menzil romanında ise ölümle beraber ruh ve bedeninin terkibinden meydana gelen insanın kaybolup gideceğine inanan insanlar, “gafiller” olarak nitelendirilmektedir. Haşim’in arkadaşları örnek gösterilerek ahiret hayatının varlığı şu şekilde vurgulanmaktadır:

“Ressam Haşim, Okçu gibi sakın, kararlı bir uyanıklığa yetmiş olmamakla beraber, dünyaya tam gafil olarak gelmişlerden de değildi. O gafiller ki ruhu, biyolojik ve fizyolojik terkiplerin vücuttaki letafet ve imtizacından hâsıl olmuş bir hayvani canlanma kabul ederlerdi. Haşim’in öyle dostları vardı ki ruhun, bedendeki bu imtizaç ve akordun ölümle bozulduğu an kaybolup gideceğini ve yağı biten kandil nasıl sönmeye mahkûmsa, bedendeki hayat unsurları da bozuşup dağılınca ruhun söniş şuuruzluk içinde kaybolacağını farz ederlerdi. Hatta belki bu kadcılık bir düşünceyi bile idrakleri içinde fazla ve lüzumsuz addederlerdi” (Ayverdi, 2018, s. 34).

b. Ölüm

Süleyman Toprak, ölümü “İnsan ve canlıların ölçülü ve belli olan hayat müddetlerinin sona ermesi, başka bir ifade ile ruhun cesetten ayrılmasıdır” (Toprak, 2017, s. 117) şeklinde tanımlamaktadır. Bedene canlılık veren ruh ayrıldığı için, ölüm olayı gerçekleşikten sonra organlar fonksiyonlarını yerine getiremez hale gelir (Toprak, 2017, s. 117).

Kuran-ı Kerim’de “Her nefis ölümü tadacaktır” (Al-i İmran/3/185) ayetiyle ölümün bütün canlılar için kaçınılmaz olduğu hatırlatılmaktadır. Zaten ilk insandan günümüze kadar bütün insanların üzerinde anlaşmaya vardıkları yegâne realite ölüm olmuştur (Toprak, 2017, s. 117).

Ölüm, insan yaşamına ait olduğu ve toplumsal ilişkilere göre şekillendiği için sosyolojik bir olgudur. Ölen kişiyi ilgilendirdiği gibi bireyler arası ilişkileri de etkiler.

Sâmiha Ayverdi’nin eserlerinde ölüm olgusunun daha çok tasavvufi bakış açısıyla yer bulduğu görülmektedir. Batmayan Gün romanında İrfan Paşa’nın notlarında “K” rumuzuyla anılan Doktor Kerim Bey, bir gün İrfan Paşa’ya ölümle ilgili şunları söylemiştir:

“Üstadım, dün bir dostumla ölümden konuşuyorduk. Dedim ki asıl ölüm kalp habersizliğidir. Zira hayat kalbe bağlıdır. Kalp ölü olunca hayat da yoktur. İnsan kalp hayatını bulmadıkça cansız bir nakıştan ibarettir. Ancak aşkını ve manasını bulan kimsenin kalbi dirilmiş olur. Cihanın varlığından geçip aşkı bulanın bütün varlıklar esiri ve zebunu olur. Kendi manasından, kendi canından hissiz ve lezzetsiz olan bakış, zengin, fakir, kimin olursa olsun; şuursuz, izansız ve cansızdır” (Ayverdi, 2017, s. 63).

Yolcu Nereye Gidiyorsun eserinde Adli, okumak için aldığı bir risalenin rastgele açtığı bir sayfasında ölümle ilgili şunları okumuştur:

“Aklıma bakıyorum; idrakime bakıyorum; yüzüme ellerime bakıyorum, hepsini geri vereceğim gün geliyor, diyorum. Yakında, pek yakında, vücudum mahfazası açılıp içindekiler dağılacak, idrakim sönecek, kuvvetlerim, aletlerim duracak ve bana “öldü” diyecekler. Zaten sen bunları bana verirken geri alacağını söylemiştin sevgilim. Onun için ne esef ediyorum ne de şikâyetçiyim. Ama bu varlığı gizlice ihya

ederken, ecza ve ezadan mahrum edildiğim an da gene benimle beraber olacağını vadeden sensin. Unutmadın değil mi?” (Ayverdi, 2016, s. 198-199).

Risalede yazılan satırlara göre beden ve ruh insana Allah tarafından emanet verilmiştir. Ölüm, bu emanetlerin teslim alınma zamanı olduğu için buna üzülmemek ve şikâyetçi olmamak gerekir.

Devamında ise aslında ölümün yaratıcıya kavuşmak olduğu anlatılmaktadır:

“Şimdi yüzümü herkes görüyor, sesimi herkes duyuyor. O zaman görülmedik bir cihanda seninle sefer ederken sade ben onları göreceğim, sade ben onları duyacağım... Evet, arkamdan “öldü” diye ağlayıp haykıracaklar. Canını sana verenin ölmediğini ben onlara nasıl anlatayım sevgilim? Söyle nasıl anlatayım?” (Ayverdi, 2016, s. 199).

Yaşayan Ölü adlı romanında Çelebi, Leyla'ya ölümle ilgili kanaatini aktarırken Peygamberimiz 'in(sav) hayatından bir örnek vermektedir:

“Ham ve ukala bir devrede idim, ölümü vücuttaki mumun sönüp bitmesiyle, hayatın kesilmesi zannediyordum.

- *O sırrı bilmek için sağır, dilsiz, kör ve cansız bir ceset olmayı temenni edemem, dedim.*

Çelebi, bir çocuğa güler gibi lütüfkâr ve müsamahakâr tebessümüyle güldü.

- *Kızım, Peygamberimiz dostu Ebubekir'i halka şöyle tanıtmıştır: “Kim gezer ölü görmek isterse Ebubekir'e baksın.” Niçin böyle söylemiş? Çünkü o; benliğini, varını, canını aşkla değiştirmiş. Bu suretle insanlığa engel olan beşeriyet kirlerinden, arızalarından kurtulmuştur”* (Ayverdi, 2017, s. 151).

Çelebinin bahsettiği ölüm, kişinin insani zaaflarından arınarak yalnızca Allah'a yönelmesiyle yaşadığı vecd halidir ki bu tarz bir ölüm, âlemleri aşarak yeniden doğmak anlamına gelmektedir. Çelebi sözüne şöyle devam etmektedir:

- *“Düşün ki doğmak demek, bir bakıma ölmek demektir. Ölmek de bir bakıma doğmak demektir. İnsan, insan olarak doğmak için kaç defa ölmüş, dirilmiştir. Bulunduğu devirde ölmüş, başka bir hayat devrinde doğmuştur. Yıldızları gezmiş,*

cemadati seyretmiş, nebatat âlemlerini dolaşmış, hayvanat cihanlarında seyahat etmiştir” (Ayverdi, 2017, s. 151)

Aynı romanda Leyla, ilahi aşk uğrunda ölmenin ölümlerin en güzeli olduğunu söylemektedir:

“Gene diyorum ki, ölürse ne gam? Su yolunda kırılan testiye acınır mı?

Ölümlerin en güzeli hilafsız, aşk yolunda ölmek. Bu ateşe atılmak isteyenlerin kimse eteğinden çekmesin. Sarhoşun ölümünden şaraba kısas olmaz, bizim ölümümüz de aşka leke getirmez” (Ayverdi, 2017, s. 152).

Leyla, arkadaşı Seniye'nin vefatıyla derin bir üzüntü duymuştur. Fakat Leyla'ya göre ölüm, aslında yaşadığımız her an gerçekleşmekte olan bir olgudur. Canlılar sürekli değişim halinde olduğu için, her gün bir önceki günden daha farklı bir yapıya bürünmektedir. İşte bu değişim, ölme ve dirilmenin her an vuku bulduğunu göstermektedir:

“Ve biz insanlar. Korktuğumuz ölümlerle her an ölüp dirilmekte olduğumuz halde bunun da farkında değiliz.

Farkında değiliz. Zira bu iş o kadar devamlı ve süratle cari olagelmekte ki, işte bu süratten dolayı her lahza ölüp dirildiğimiziz asla farkında olmuyoruz. Bu ölüm, bünyemizin görünen ve görünmeyen her noktasında hükmünü işlemekte. Öyle ki dünkü ben neredeyim? Şüphesiz o kayboldu.” (Ayverdi, 2017, s. 203).

Ateş ağacı romanında Cemil, ilahî aşktan duyulan zevkin son noktasının ölüm olduğunu şu sözlerle anlatmaktadır:

“Cihanın azameti, içimdeki şule saçan cevherin karşısında bir hardal tanesi kadar küçük ve biçare idi ve gönlümü intihap eden bu sonsuzlukla çift olmadıkça avunamıyor, oyalanamıyordum. Her şey anlatılır, her şey söylenir. Her şeyin az çok bir ifade yolu vardır. Ancak vicdani zevktir ki ne harfe ne heceye ne sese ne de söze gelir. Bence zevkin kemali ölümdür. Ne yazık ki ölü de söz söylemez” (Ayverdi, 2018, s. 49).

İnsan ve Şeytan romanında iki farklı yaşlı hastanın ölüm algıları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Onların bu yaklaşımları iman ve imansızlığı temsil etmektedir. Bu kişilerden birisi, Şevket Bey'in karısının dayısı Sürûri Bey, diğeri ise Şevket Bey'in muayene için gittiği bir hastaydı.

Sürûri Bey, yeğeni İsmet'le zıt karakterdedir. Doksanlı yaşlara gelmiş ve hasta olmasına rağmen ölmekten çok korkmaktadır. İman eden bir kimse, ölüm vakti olan ecelinin değişmeyeceğini bilerek ölüme teslimiyet gösterirken Sürûri Bey, iman noksanlığı sebebiyle, ömrünü uzatmanın yollarını aramaktadır.

Kendisini ziyarete gelen Şevket Bey'e Sürûri Bey şöyle dert yanmaktadır:

"-Korkuyorum Şevket 'çiğim. Ölmekten, yılanlı, çıyanlı topraklardan korkuyorum. Yaşamalıyım, ben bütün cihan bir araya gelerek yaşatmalı, hayatımı uzatmalı..."

İhtiyarın şuuruna tekrar karanlık çöktüğü, gözlerinin donuklaşmasından, bulanmasından anlaşılıyordu.

-Benim gibi istidat, kaç asırda yetişir? Daha eserlerimi tamamlamadım, daha yapacağım işler bitmedi, ölmek istemiyorum, ölmek istemiyorum. Ne duruyorsun? Hekim değil misin, beni kurtarsana... Hayatımı uzatsana! Servetim, iradım sizin olsun, hepsini alın, bana ömür lazım, onu istiyorum, onu verin!" (Ayverdi, 2017, s. 122).

Sürûri Bey, ölümü kabullenemeyişini isyana varan şu sözlerle devam ettirmektedir:

"- Bu çocuklar da ilaç vermeseler daha çabuk öleceğim gibi geliyor. Onlar da babalarının öldüğünü istemezler elbet. Ölümü kim ister? İyileşince ilk işim bu zulmü yeryüzünden kaldırmak olsun. Bilmem ki göz göre göre balçıklara, çamurlara karışmak, yok olmak, bu hangi zalim aklın icadı? Mademki ölecektik, niçin doğduk? Doğmamalıydık. Ben de ne çabuk ihtiyarladım. Hâlbuki bütün bu haksızlıkları, bütün bu zulmü önleyecek çareleri bulup, beşeriyete hediye edecektim. Fakat ölmeyeceğim, dayanacağım ve tekrar kuvvetlendiğim zaman onunla eskisinden daha şiddetle mücadele edeceğim. Mademki içim inkâr dolu, istihfaf dolu, ihtiyarlığımdan ne zarar?"

Demek ki mağlup değilim, demek ki şu hasta halimde bile muzafferim.” (Ayverdi, 2017, s. 122).

Sürûri Bey’in ölüm algısı, yok olmak ve son bulmak üzerine inşa olmuşken; ölümü yeni bir başlangıç ve Allah’a kavuşma vesilesi olarak kabul eden, ihtiyar bir hasta dikkat çekmektedir. Allah’a çabuk kavuşmak için ölmeyi arzu eden bu ihtiyar, şunları söylemektedir:

“Ölüm cismani zevklerin nihayet bulunduğu bir menzildir ki, bu zevkin bittiği demde ruhani bir zevk ve muhabbet başlar.

“Bu hastalık bir bahane oğlum. Allah’ım beni kendine çekmek için bu derdi ayağıma bağ koydu. İşte bu bağı koparmak için ağlıyorum, yalvarıyorum, diyorum ki: Rabbim, niçin beni bekletiyorsun? Senden kopup gelirken çektiğim acı yetmedi mi de şimdi tam kavuşacağım anı türlü sebepler, bahanelerle uzatıp duruyorsun?” (Ayverdi, 2017, s. 137)

Şevket Bey karşılaştığı bu iki vaka karşısında şunları düşünmektedir:

“Bu dünyada ne acayip insanlar, ne birbirinden başka yaratılışlar, düşünceler var! Bir tarafta üç beş gün fazla yaşamak için servetler, hazineler feda edenler; bir tarafta koptuğu yere gitmek için yalvaranlar, ağlayanlar.

İşte hayata bütün gücü ile yapışan, yarım yamalak şuurunun bütün telaşı ve isteği ile ömür satın almaya uğraşan bir Süruri Bey. Sonra şu, ölmek için mestane niyazlar, zevk ve haz naraları vuran meçhul adam. Söyleyin bana ihtiyarlar! Hanginiz doğrusunuz? İkiniz de bu dünya meydanında birer kürsüye çıkmış, kendi davanızı müdafaa ediyorsunuz fakat hanginiz doğrucu, hanginiz yalancısınız?” (Ayverdi, 2017, s. 137)

Şevket Bey, Lale’den sonra hastanedeki işini ve kürsüsünü bırakmıştır. Makam ve mevki hırsıyla çalışmadan bir gün bile geçirmemiş olan Şevket Bey, artık yerinden kıılmadayan tembel birisi haline gelmiştir. Kendindeki bu durumu, insanın ölüm haline benzeterek şöyle anlatmaktadır:

“İnsan ölürken etrafında cereyan eden hadiseleri ve sözleri sezer, duyar fakat cevaba muktedir olamaz. Ben de bir ölüm takatsizliğine rağmen vakit vakit acılar,

sızılar, söyleşmeler duymuyor değilim; fakat dilim var söylemiyor, gözüm var görmüyor, aklım var işlemiyor” (Ayverdi, 2017, s. 197).

c. Cennet-cehennem

İnsan ve Şeytan romanında Şevket Bey’in muayene için evine gittiği yaşlı hasta, orada bulunan bir misafirine hatırasını anlatmaktadır. Bir camide, cemaate vaaz verirken dinleme fırsatı bulduğu bir hoca efendi, ölümden sonraki hayattan şöyle bahsetmektedir:

“İşte cehennemde işkenceler, ateşler, ifritler, zebaniler var. Oraya gidenlerin vay haline! Ama diyeceksiniz ki, biz cehennemlik değiliz, salih kişileriz. Biliniz ki ey cemaat, öyle bile olsanız gene de ahrete göçtünüz mü, karşınıza sorgu melekleri dikilecek. Namazdan, oruçtan, hacdan, zekâttan, hayrat ve hasenattan neleriniz var, gösterin bakalım! Diye yakanıza yapışacak” (Ayverdi, 2017, s. 135).

Aynı eserde Şevket Bey Lale’yi hayatına aldıktan sonra yaptığı yanlışların farkına varmış olmasına rağmen geri adım atamamaktadır. Bu hali, Hz. Âdem’in cennetten çıkarılmasıyla özdeşleştirilerek kendi ağzından şu şekilde anlatılmaktadır:

“Eskiden Âdem’in cennetten kovulduğuna inanmazdım. Fakat bugün ben de cennetten atılmış bir Âdem zadeyim işte! Hani bir zamanlar etrafında eğilen başlar nerede? Hani iltifatımı minnet, sevgimi nimet sayanlara ne oldu? Nereye gittiler, niçin tek başıma, kimsesiz yapayalnız kaldım? Hani etrafımı kuşatan, sevgi ve sena gösteren lütfunun dilencileri, nerede? Onların medih ve alkışları, benim cennetimdi fakat bugün o cennet ehli benimle gülüp alay ediyor. Neden kovdular, niçin kolumdan tutup kök salmış olduğum o diyardan taşra attılar?” (Ayverdi, 2017, s. 199)

B. İBADETLE İLGİLİ MESELELER

1. İbadet

“İbadet, kulun Allah’a karşı sevgi, saygı ve bağlılığını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri için kullanılan terimdir” (Sinanoğlu, 1999). Buna göre ibadet, vakti belirlenmiş ve sınırlandırılmış değildir. İbadet etmenin tek ve belirli bir biçimi yoktur. Allah rızasını kazanmak niyetiyle yapılan her davranış, ibadet kapsamına girer.

Mevdûdi'ye göre ibadet, “Ubûdet, Ubûdiyyet ve Abdiyyet (K le olmak ve kulluk) diye kullanılan kelimenin l gat manası itaat etmek, tevazu göstermek, daha açık bir ifade ile kişinin bir kimseye isyan etmeksizin, ondan yüz  evirmeksizin, mukavemet de göstermeden itaat etmesi ve boyun eğmesi”dir (Mevdûdî, 2012, s. 89).

İnsanın ibadetlerle sorumlu tutulmasının sebebi, kendisine akıl ve irade verilmiş olmasındır. İnsan; aklının ve iradesinin rehberliğiyle, kendisine sunulanlar arasından seçim yapabilmektedir.  lemdede her Şeyi bir amaç için yaratan yüce Allah, diğer canlılardan farklı olarak insana verdiği bu özellikleri boşuna vermiş olamaz. (Şimşek, 2011, s. 151) Kuran-ı Kerim'de Allah Teâlâ insanları yaratmasının gayesini Şöyle açıklamaktadır: “ Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım. Onlardan bir rızık istemiyorum. Bana (yemek) yedirmelerini de istemiyorum! Şüphesiz rızık veren, o pek  etin kuvvet sahibi Allah'ın kendisidir”(Z riyat/ 51/56-58).

Ruh ve bedenden oluşan insanın bedensel ihtiyaçları olduğu gibi, ruhsal ihtiyaçları da vardır. Ruhun ihtiyaç duyduğu gıdayı ibadetler sağlar. Bu yüzden ibadet etmemize Allah'ın ihtiya ı yoktur, fakat bizim buna ihtiya ımız vardır.

Kuran-ı Kerim'de ibadet, birkaç farklı manada kullanılmıştır:

- Kulluk ve itaat anlamında;” Ey iman edenler size rızık verdiğimiz Şeylerin (maddeten ve manen) en temiz olanlarından yiyin. Allah'a Ő krediniz; eğer hakikaten ona kulluk ediyorsanız.” (Bakara /2/172)
- İtaat anlamında:“ Ey  demoğulları! Őeytana ibadet etmeyin diye size emir vermedim mi? Çünkü o sizin apaçık bir düşmandır”(Yasin /36/60).
- İlah edinmek anlamında: “De ki: Bana Rabbi'imden(akli delilleri takviye eden) apaçık ilahi deliller gelince, o sizin Allah'ı bırakıp dua ettiğinizde ibadet etmeكليđimden kesin olarak menedildim...” (M 'min/40/66)
- Kulluk, itaat ve ilah edinmek anlamında: “Sizin Allah'ı bırakıp  ağırdıklarınız ise, imdadınıza yetişmeye g çleri yetmediği gibi,

kendilerine de yardımları dokunmaz” (Araf/7/197). (Mevdûdî, 2012, s. 93-96)

İbadet, insanın Allah’la olan ilişki biçimlerini ifade ettiği gibi, toplumla olan ilişki biçimlerini de kapsar. Bu yüzden ibadet, Din Sosyolojisinin önemli konularından birini teşkil etmektedir (Ermiş, 2018).

Ayverdi’nin söz konusu romanlarında ibadetle ilgili meseleleri; namaz, dua, tövbe ve istiğfar başlıkları altında incelemeye çalıştık.

2. Namaz

“Farsça ’da ‘tâzim için eğilmek, kulluk, ibadet’ anlamına gelen namaz; sözlükte, ‘dua etmek, ibadet etmek, bağışlanma dilemek, yalvarmak’ mânalarındaki Arapça salât kelimesinin karşılığı olarak Türkçe ’ye geçmiştir. Terim olarak salât, tekbirle başlayıp selâmla son bulan, belirli hareket ve sözlerden oluşan bedenî ibadeti ifade eder. Namaz ibadetindeki rükünlerin aynı zamanda fiilî ve sözlü bir dua niteliğinde olması salât kelimesinin terim ve sözlük anlamları arasındaki ilişkiyi teyit etmektedir” (Yaşaroğlu, 2006).

“Salât kelimesi ve türevleri Kur’an’da sözlük (meselâ bk. et-Tevbe 9/103) ve terim (meselâ bk. el-Bakara 2/43, 238; Hûd 11/114) anlamında doksan dokuz yerde geçer. Hadislerde de salât kelimesinin sözlük ve terim anlamlarında sıkça kullanıldığı görülür” (Yaşaroğlu, 2006).

Rekât sayıları ve vakitleri değişmekle birlikte namaz, ilk insan Hz. Âdem döneminden beri en temel ibadetlerden biri olmuştur. Zamanla Yahudi ve Hristyanlar ilahi hükümleri tahrif ederek namazı terk etmişlerdir. “Kur’ân-ı Kerîm’den hemen bütün ilâhî dinlerde namaz ibadetinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. (Yaşaroğlu, 2006)

Namaz, Allah’a imandan sonra her Müslümanın yerine getirmesi gereken, İslam’ın beş temel esasından birisidir. Yolculuk ve hastalık gibi sebepler dolayısıyla kolaylıklar sağlansa da hiçbir sebeple terki caiz görülmemiştir. **Peygamberimiz (s.a.v), "İslam, beş temel üzerine bina kılınmıştır: Allah'tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed'in Allah'ın Resülü olduğuna şahitlik etmek, namazı**

dosdoğru kılmak, zekâtı hakkıyla vermek, Allah'ın evi Kâbe'yi haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak." buyurmuştur.(Buhârî, İmân 1; Müslim, İmân 19-22; Tirmizî, İmân 3; Nesâî, İmân 13)

Sâmiha Ayverdi'nin eserlerinde, namaz ibadetine yer verdiği kısımlar Şu Şekildedir:

Son Menzil romanında Senîha, başarılı bir tiyatro sanatçısı ve asil bir hanımefendidir. Ressam Haşım'e olan aşkıyla hakiki aşka (Allah aşkına) ulaşan Senîha, çocukluğunda annesinden âşına olduğu namazla ve *Ayete'l Kürsi ile ilgili Şunları söylemiştir:*

“Bir vakitler daha pek küçük yaşta iken, annem beni memnun etmek için bazı geceler odamda yatarđı. Ben, sabahın ilk ışıkları uyanırken, onun koynumdan sıyrılıp kalktığını fark etmezdim. Fakat ekseriya karyolamın önüne serdiği seccadesinde namazını bitirip duasını ederken gözlerimi açardım. Hafif, içten ve birbirine geçmiş hecelerle Ayete'l Kürsü okurdu. Ben bu sureyi daha beş yaşına varmadan, annemin sabah namazlarını seyrederken öğrenmiŐtim. Mânâsını sonradan öğrendiğim bu ahenktar sözlerin, içimde ihya ettiği zevki hala en taze, en yakın bir sükûnla duyarım” (Ayverdi, 2018, s. 93).

Aynı eserde, Beyazıt kütüphanesinin yaşlı hademesi olan Bekir, romanın meczup fakat Allah dostu karakteri Türlü'yle ilgili başından geçen ibret verici olayı Şöyle anlatmıştır:

“-İŞte Türlü' ye bir iki söz söylemek için arkasında duruyordum; karşiki köŐeden tanımadığım bir adam çıktı, bizimkini payladı, söylendi, söylendi. Herhalde bir memur olsa gerek. Türlü sesini çıkarmadı. O sustuŐça adam büsbütün köpürüyor, ağzına geleni söylüyordu. Ben atılıp ağzının payını verecektim ama o sırada Türlü başını arkaya çevirip yüzüme öyle bir bakış baktı ki ödiüm koptu, sustum. Nihayet adam işi büsbütün azıttı: ‘Ömründe kimse senin ne namaz kıldığını ne oruŐ tuttuğunu görmüş değil... Bir de köpek gibi bu mescidin kapısını bekler durursun. Çocukların seni taŐlaması az bile. Kafanı kırmalı, kafanı kırmalı’ dedi. Ah beyim bilsen bu hareketlere

nasıl tahammül etti. Dinle sonunu dinle. Bekir gözlüklerinin altından kayan iki damla yaşı sildi ve devam etti.

- *Kalp(her hali sahte olan güvenilmez) herif, tâatin yok, ibâdetin yok, bari içeri gir de herkes gibi sen de sen de namaz kıl!*

Türlü o zamana kadar bir kelime bile söylememişti. Hep elleriyle işaretler yapıyor, adamın sözlerine aldırış etmiyordu. Ama iş buraya gelince, oturduğu yerden fırlayarak:

-Peki! dedi.

Ve hemen ellerini kaldırıp tekbir getirmeye başladı.

Rengi nasıl uçmuştu bilsen. Ben renginden de sesinden de o kadar korkmuşum ki yüreğim göğsümü yırtacak gibi vuruyordu. Lakin korkmakta haklı imişim beyim haklı... Çünkü bu, Türlü 'nün son sözü oldu. Yanına koştuğum zaman o, kaldırımın üstüne çoktan yıkılıp kalmıştı. Belki ömründe ilk defa namaza durmuş ama tam durmuştu. İşte böyle beyim, o bulacağını buldu, yapacağını yaptı. Allah'ın huzuruna çıktı, bir daha da geri dönmedi. Namaz; onun kıldığı namazmış, bizimki değil, bizimki değil...

Bekir sustu fakat Okçu 'nun kütüphanesinde bir zaman onun girift, hazin ve yürek sızlatıcı hıçkırıkları duyuldu (Ayverdi, 2018, s. 197)

Mesihpaşa İmamı romanında Balkan Harbi'nin başlamasıyla Balkan muhacirlerinin bir kısmı İstanbul'a gelmiştir. Yirmi kadar göçmen ailenin cami avlusunda kalacak olması, önceleri Mesihpaşa İmamı Halis Efendi'nin asabını bozmuştur. Fakat cemaatsiz olan bu camiin göçmenler sayesinde cemaat görmesi düşüncesi, sonradan kendisinin de hoşuna gitmiştir. Yazarımız, bu durumu şu satırlardan bize aktarmaktadır:

“Yalnız işin onu memnun eden tek ciheti, bu ayazda ve açıkta kaldıklarından dolayı sızıldanmayan mazlum insanlar geldikten sonra cemaatin artması keyfiyeti idi. Yerlerinden kalkmayacak kadar hastalarda ve çocuklardan başka hemen hepsi namaz

vakti imamla beraber içeri giriyor ve ibadetlerinde kusur etmiyorlardı. Gerçi bu kalabalık, oldu olası hasretini çektiği bir şeydi. Fakat camiin içi taş olduğundan, cemaate hiç değilse bir kaba hasır olsun tedarik etmek lüzumu aşikârdı...” (Ayverdi, 2017, s. 163)

Mesihpaşa İmamı Halis Efendi, sabah namazlarını kıldırırken dışarıdan gelen bir kadının söylediği türkünün sesiyle adeta deliye dönüyordu. Selam verir vermez bir hışımla camiden çıkıyor, kendisini göremediği sesin sahibine kızıp bağırıyordu. Fakat bu ses Halis Efendi'nin ileride tutkulu bir aşk duyacağı Hediye'ydi. Olay, yazarın kaleminden şöyle aktarılmaktadır:

“Günlerden bir gün Halis Efendi, tek başına sabah namazını kılarırken yine aynı ses türküsüne başlayınca rükûu, sücudu birbirine karıştırarak dar selam verdi ve Tahir'in gülümser hayaline huşunetle kaşlarını çatarak camiden dışarı fırladı. Muhacirler alacakaranlıkta, ayazın ve geceden kalma rutubetin örtüsü altında henüz oldukları yerde büzülmüş yatarken, bu küstah kadını bulup “Utanmaz kahpe, git türkünü dostlarının yanında söyle! diye haykırmanın tam sırası idi. Hakikaten de bir mezarlık sükûtu içinde uyuyan bu kafilenin arasında şarkı söyleyen o tek uyanık kadını bulmak zor olmadı. Fakat Mesihpaşa İmamı, camiden namazını bozacak kadar telaşlı ve öfkeli çıktığı halde, aynı şiddetle kadının üstüne saldıramadan olduğu yerde kaldı. Zîra bu, hasta kocasına para bulmak için gece misafirliklerine giden kadın değil, köy mualliminin kızı Hediye idi” (Ayverdi, 2017, s. 179).

İnsan ve Şeytan romanında Şevket Bey; kardeşinin evlatlığı olan Leyla'nın şehvet tuzağına düşerek ailesini, sevdiklerini, kariyerini, her şeyini geride bırakıp Leyla'yla kaçmak istemiştir. Çünkü artık cemiyetteki itibarı yerle bir olmuş, kimsenin yüzüne bakamaz hale gelmiştir. Kaçmak için aklına gelen ilk yer, Şevket Bey'in geçmişteki hastalarından biri olan Osman'ın köyüdür. Osman,; kalbi imanla dolu, saflık ve temizlik timsali bir köylüydü. İbadetlerine son derece önem verirdi. Osman'ın namaz kılarırken yaşadığı derin huşû halini Sâmîha Ayverdi, Şevket Bey'in ağzından şöyle ifade etmektedir:

“ Sabahları Osman ’ın havayı koklayışında yağmur arayan ve rutubet bulursa sevinen bir bekleyiş var. Akşamları elinde çapası, oturduğu samanlığa doğru biraz yorgun fakat keyifli keyifli gelişinde hayatın tadını, meşakkatleriyle denklemiş, müstesna kimselerin huzuru var. Sabahın ilk saatlerinde çardağın altına serdiği koyun postunun üstünde namazını kılmakla gününe başlaması ve geceleri nar ağacının dalına taktığı fenerin yer yer postun üstünde aynı niyaz ve halini, aynı imanla tekrar ederek gününü tamamlaması, belki de huzurunun anahtarı. Osman ’ın gönlü boş değil. En güzeli dayandığı mesnedin yıkılacak, yok olacak cinsten olmaması. Görüyorum ki iman, en yenilmez, rakipsiz kuvvet... ” (Ayverdi, 2017, s. 202).

Aynı eserde Şevket Bey, imanını sınamak için Osman ’ın namazını bitirdiği bir anda ona şu soruyu yöneltir:

“-Osman dedim, görüyorum, her gün namaz kılıyorsun. Âlâ, güzel... Ama sanki bununla her işin bittiğini, Allah ’ı kendinden razı ettiğini mi zannediyorsun?” (Ayverdi, 2017, s. 220).

Fiziki olarak alını, burnu, el ayalarını, dizleri ve ayak parmakları yere koymaktan ibaret olan secde, aslında çok daha derin manalar barındırır. Allah ’a tam bir teslimiyetin, kurduğu düzene itaatin sembolüdür. Hz. Muhammed(sav), **Kulun Rabbine en yakın olduğu hal secde halidir. İşte bu sebeple secdede çok dua etmeye bakın!**” (Müslim, Salât 215; Ebû Dâvûd, Salât 148; Nesâî, Tatbîk 78) buyurmuştur.

Batmayan Gün romanında, Aliye ’nin büyükbabası olan İrfan Paşa, bir devlet adamı ve aynı zamanda başarılı bir ressamdır. Sağlığında çok bilinmese de vefatından sonra tabloların bulunduğu İrfan Paşa köşkü, turistler tarafından en çok ziyaret edilen yerlerden biri olmuştu. Bu tablolar arasında “Secde Eden Kadın” tablosu en dikkat çekenlerden biriydi. Yazar tablodan şu şekilde bahsetmektedir:

“Aliye ve Sezai Bey köşkün koruya bakan en geniş salonuna geçtiler ve hemen tabî büyüklükte olan levhanın önünde durdular. İki ellerinin arasında yere kapanmış olan bu başın, alnını yere yapıştırmış olan bu yüzün meydana kalan yarım profiline, o kadar keskin bir huşû konmuştu ki adeta insanın Yaradan ’ın azametine karşı eğilmiş bu başın o varlığa karışmak zevkini, müspet ve elle tutulur bir şeymiş gibi, uzanıp

yakalayacağı gelirdi. Bu tablo, sanat kıymetinden başka, Hâlik'in varlığına karşı, adeta mahlûkun yokluğunu ilan eden canlı ve coşkun bir ifade idi” (Ayverdi, 2017, s. 93).

Aliye ise Secde Eden Kadın tablosuyla ilgili şunları söylemektedir:

“Ben pek küçükken bu levhanın karşısına geçer: ‘Ah şu kadın başını yerden bir kaldırsa...’ derdim. Hâlbuki şimdi, ‘ Ne mesut kadın, başı secdeden bir an bile kalkmıyor...’ diyorum” (Ayverdi, 2017, s. 94).

3.Ezan

Yazar, eserlerinde namazla ilgili bahislere sık sık yer vermesinin yanında, namaza çağrı olan ezana duyduğu saygıyı da “İnsan ve Şeytan ”romanında Halim Paşa'nın sözleriyle ifade etmektedir:

“Şimdi gözümün önüne geliyor. Selamlıkta bir gün saz vardı, Paşa'nın en sevdiği bir ferahfeza beste çalınıyordu. Musikiye şiddetle zaafi olan bu hassas devlet adamı, koyu bir haz içinde idi. Ancak zayıf ve soluk yüzünün hâkim bir zevk istilasıyla okşandığı bir anda, birdenbire silkindi ve kolunu ileri doğru kaldırarak:

-Susun! Diye bağırdı.

Saz durdu, herkes şaşırmişti, bu ihtarın sebebini Paşa'nın dudaklarında boşuna aradılar, gerçi hiç bir şey söylemedi fakat yüzünde, bir an evvelki zevkin yerini alan vecd ve istiğrakla, karşiki mescitten gelen ezan sesini dinlemeye başlamıştı.

Paşa'nın bu hareketini makul bulmamıştım. Herhalde benim gibi hoşnutsuzluk hisseden birçokları daha vardı. O, bizim bu hissimizi duymuş gibi şu cevabı verdi:

- Müezzinin müminleri ibadete davet ettiği sese kendi hazzımı okşayan sestem daha ziyade hürmetim vardır. İnsanlar, nefislerinin hazlarına hâkim olabildikleri nispette insan olurlar. Ben böyle düşünürüm fakat başka türlü düşünenlerin de fikirlerine hürmet ederim” (Ayverdi, 2017, s. 68).

4. Dua

Dua, farklı şekil ve usullerde tüm dinlerde büyük önem taşıyan en yaygın ibadet türlerinden biridir. İnsan; isteğini veya sıkıntısını bildirmek, sahip olduğu imkânlarla şükretmek, Allah'ı anmak, kötülük ve belalardan korunmak, bağışlanmak

gibi sebeplerle dua eder. Dua, halini yaratıcıya arz etmek ve Onunla iletişime geçmektir.

Dua, tek başına bir ibadet olmasının yanı sıra tüm ibadetleri kapsayan daha geniş bir anlam da ifade etmektedir. Kuran-ı Kerim’de kulluk etmek anlamında kullanıldığını da görüyoruz:

“Şüphesiz, biz bundan önce O'na dua (kulluk) ederdik. Gerçekten O, iyiliği bol, esirgemesi çok olanın ta Kendisi'dir." (Tur suresi/52/28).

İnsanoğlunun dualarında istediği şeyler, her zaman kendisi için iyi bir sonuç doğurmayabilir. Bir duanın gerçekleşmemesi, Allah’ın o duaya karşılık vermediğini değil daha güzeliyle dünyada veya ahirette karşılık vereceğinden ötürüdür. Dua ederken dikkat edilmesi bu husus Batmayan Gün’de şöyle dile getirilmiştir:

“Dua etmek, bir şeyin kendi tasavvuruna göre gerçekleşmesini istemek, yani cihanı idare eden buyruğa akıl öğretmek gibi bir şey... O'nun her yaptığına razı olmalı, zira her hükmünde görünen veya görünmeyen bir güzellik, bir sebep gizli. Hâlbuki bizim isteklerimiz, muhayyilemizin doğurduğu şeyler, her vakit güzel bir yüz meydana getirmiyor. Bu arzulardan çok defa, ebedi bir utanca düşeceğimiz şeyler doğuyor” (Ayverdi, 2017, s. 217).

Yazarın anlattığı bu gerçek, Bakara Suresi’nde bildirmektedir: “Olur ki siz bir şeyden hoşlanmazsınız, hâlbuki hakkınızda o bir hayırdır. Ve olur ki bir şeyi seversiniz, hâlbuki hakkınızda o bir şerdir. Allah bilir, siz bilmezsiniz” (Bakara/2/216).

Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) şöyle buyurmuştur:

“Biriniz Rabbinden bir şey istediğinde duasının kabul edildiğini hissederse, ‘İhsanıyla güzel nimetleri tamamlayan Allah’a hamdolsun’ desin. Duasının kabulü geciken de, ‘Her hâl için Allah’a hamdolsun’ desin.”

Son Menzil romanında Tiyatro sanatçısı Seniha, canlandığı dua sahnesinde hissettiklerini şu sözlerle anlatmaktadır:

“- Bilmem neden ben dün gece bir sanatkâr değil, kendimdim. Öyle zannediyorum ki en muvaffak olduğum sahne de dua sahnesi idi. Seccade üzerinde olmak, içime o kadar derin bir zevk vermişti ki yüzlerce seyircinin bakışlarını asla hissetmiyorum; yalnız büyük bir kuvvetten istimdat eden, şifa dileyen bir insan olduğumu düşünüyordum. Hayır, bunu bile düşünecek halde değildim. Sanki o büyük kuvvetle birleşmiştim ve sanki hakikaten cenge giden oğlu için ellerini kaldırıp dua eden kadın bendim. Rolüm icabı bir şeyler söyleyecek, dua edecektim fakat o kadar zevke batmıştım ki ağzımdan piyesle alakası olmayan, bilmediğim, tasarlamadığım sözler dökülüyordu. İlk temsil olduğu için suflör, cümleleri bana işittiremediğini zannederek adeta bağıırıyordu. Hâlbuki bu ikaz edici ses, kulaklarımdan içeri girmeden akıp gidiyordu. Bir zaman da sustum, söylemek kudretim silinmişti” (Ayverdi, 2018, s. 192).

Batmayan Gün romanında Adli, evin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için evdeki değerli eşyaları bir bir satmaya mecbur kalmıştı. Bunun için çarşıya indiği günlerde esnafın bereket duasına şahit oluyordu. Duadan sonra, eşyaları sattığı esnaf Sıtkı Efendi, dükkâna doğru yürürlerken Adli’ye duanın gücünden şu şekilde bahsetmektedir:

Evlat, şu dua yok mu, yağmur toprağı yumuşatıp bereket verdiği gibi, o da en katı yürekleri bile zanaatta, satışta hile yolundan çevirir. Eskiden bu meydanda kalabalıktan yer bulunmazdı, şimdi ise beş on kişi geliyor. Belki yarın öbür gün bunlar da gelmeyecek” (Ayverdi, 2017, s. 102).

İKİNCİ BÖLÜM

AHLÂKÎ MESELELER

“Ahlâk Arapça’da ‘seciye, tabiat, huy’ gibi mânâlara gelen hulk veya huluk kelimesinin çoğuludur” (Çağırıcı, 1989). Bir tanıma göre ahlak, “İnsanların günlük hayatlarında bireysel ve toplumsal ilişkilerini, hatta diğer bütün canlılara karşı davranışlarını düzenleyen ilkeler ve değerler sistemi” (Kirman, 2011, s. 192). Toplumsal ilişkilerde iyi veya kötü olarak nitelendirilebilecek davranışlar bütününe ahlak denir. Ayrıca ahlak, bireylerin yapması gereken veya yapmaması gereken eylemleri belirleyen, yazılı olmayan normlar bütünüdür. Bu normlar toplumdan topluma ve devirden devire değişiklik gösterir.

İnsan, düşünen ve düşünme eylemi sonucunda birtakım davranışlar sergileyen varlıktır. Düşünce ve davranışlar söz konusu olunca doğruluk- yanlışlık kavramları akla gelir. Bir insanın düşünce ve davranışları hakkında iyi- kötü, doğru- yanlış, güzel- çirkin gibi değerlendirmelerde bulunmamızı sağlayan ölçüt ahlaktır. Başka bir deyişle ahlak, toplum içerisinde nasıl hareket edeceğimizi belirleyerek davranışlarımıza anlam katar (Akdoğan, 2011, s. 68-69).

Ahlak insan için bahis konusu olabilecek bir kavramdır. İnsanın toplumsal ilişkileri, Din Sosyolojisinin inceleme alanlarından birini oluşturur. Toplumun bulunmadığı bir yerde ahlaktan bahsetmek söz konusu olamayacağına göre, din sosyolojisi için ahlak, toplumsal bir olgudur (Bulut, 1996).

İslamiyet’te ahlak kurallarını belirleyen kaynaklar, Kuran- Kerim ve Hadislerdir. Kuran- ı Kerim baştan sona ahlaktan bahseder. İman ve ibadetle ilgili bütün konular ahlakla da ilişkilidir. Kuran’ın ahlak sisteminin özü ise “emri bil ma’ruf, nehy-i ani’l münker” diye ifade ettiğimiz, “iyiliği emretmek kötülükten sakındırmak”tır. Kuran-ı Kerim’de bu ahlaki kural Allah tarafından “İçinizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir” (Âli İmran/3/ 104) şeklinde ifade edilmektedir.

Ahlak ilkeleri Kuran-ı Kerim’de bazı ayetlerde Allah’a iman ve ibadetlerle beraber zikredilerek, bu ilkelerin önemine vurgu yapılmıştır:

“Hani, biz İsrailoğulları’ndan, ‘Allah’tan başkasına ibadet etmeyeceksiniz, anne babaya, yakınlara, yetimlere, yoksullara iyilik edeceksiniz, herkese güzel sözler söyleyeceksiniz, namazı kılacaksınız, zekâtı vereceksiniz’ diye söz almıştık. Sonra pek azınız hariç, yüz çevirerek sözünüzden döndünüz” (Bakara/2/83).

Kuran’ı Kerim’de adaletli olmak, alçak gönüllü olmak, şükretmek ve sevilen şeylerden infak etmek, övülen bazı ahlaki ilkelere dendir:

“Ey iman edenler, adil şahitler olarak Allah için hakkı ayakta tutun. Bir topluluğa olan kininiz, sizi adaletten alıkoymasın. Adaletli olun. O, takvaya daha yakındır. Allah’tan korkup-sakının. Şüphesiz Allah, yapmakta olduklarınızdan haberi olandır.”(Maide Suresi, 8)

“... Sen alçak gönüllü olanlara müjde ver.”(Hac Suresi, 34)

“Hayır, artık (yalnızca) Allah’a kulluk et ve şükredenlerden ol”(Zümer/39/66).

“Sevdiğiniz şeylerden infak edinceye kadar asla iyiliğe eremezsiniz. Her ne infak ederseniz, şüphesiz Allah onu bilir” (Al-i İmran/3/92).

Allah Teâlâ; Kuran-ı Kerim’de başkalarının kusurlarını araştırmayı, zannı ve gıybeti yasaklamıştır:

“Ey iman edenler! Zannın birçoğundan sakının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurlarını ve mahremiyetlerini araştırmayın. Birbirinizin gıybetini yapmayın. Herhangi biriniz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz! Allah’a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz Allah tövbeyi çok kabul edendir, çok merhamet edendir”(Hucurât/49/12. Ayet).

Peygamberimiz ’in(sav) ahlakı, Kuran’ın bize emrettiği ahlaktan farklı değildir. Bir gün Peygamber Efendimiz ’in (sav) ahlakını soran bir sahabeye Hz. Aişe’nin verdiği cevap dikkat çekicidir: **“Allah’ın elçisinin ahlakı Kuran idi.”(Müslim, Salatü’l-Musafirin, 139.)**

Sâmiha Hanım’ın söz konusu romanlarında ahlakî değerlere vurgu yapılmakla birlikte, olumsuz karakterler kötü ahlaki özelliklerle tanıtılmaktadır.

Dürüstlük, iyilik, öfke, kin, hasetçilik, yalancılık, mertlik, doğruluk, vefa, dedikodu, kıskançlık, riya, mütevazılık, yalancılık, büyüklenmek, israf, şehvet, gurur, zina, menfaatçilik, sahtekârlık, intikam, bencillik en çok vurgu yapılan ahlaki unsurlar olmuştur.

Mesihpaşa İmamı romanında yazarımız bir toplumun geleceği için ahlakın ne derece önemli olduğunu şu sözlerle bize anlatmaktadır:

“Eski bir asker olan Şevki Bey, az evvel rast geldiği münevver bir arkadaşının, ‘insan cemiyete hizmet etsin de ister ahlaklı olsun ister ahlaksız’ demiş olmasını, didiklenecek bir av gibi ortaya attı ve hakikaten de arkadaşlarının her biri, teker teker bu avın üstüne atılmaya ve onu kendi görüşleri ile dişlemeye, çekiştirmeye başladılar. Ahlak olmayınca görülen iş neye yarardı? Cemiyet bir zaman için bundan faydalanmış olsa bile, günün birinde şahsi kaygılar ağır basıverince umumi menfaat, kıvılcım sıçramış bir barut mahzeni gibi birdenbire berhava olabilirdi. Bu dünyaya, bilhassa bu memlekete verilecek derslerin en büyüğü, şüphesiz ki ahlak, feragat ve insanlık dersi olacaktı. Bize, tarihi ve milli gerçeklerin beslediği bir şuur ve feragatle istikamet verecek adam lazımdı” (Ayverdi, 2017, s. 92).

Allah eylemlerinde özgür olduğu gibi, bizim de fiillerimizde özgür hareket etmemizi ister. Fakat kötü ahlaki huylardan kurtulmadıkça insanın gerçek hürriyete kavuşması mümkün değildir. Bunun için öncelikle iç dünyamızı kötü düşüncelerden arındırmamız gerektiği, Son Menzil romanında şöyle ifade edilmektedir:

“Tilkinin hilesinden, çakalın kan dökücülüğünden, kedinin nankörlüğünden kurtulmamış kimseye acınmaz mı? Kibrinin, kininin tamamının, hasedinin, hırsının, şehvetinin, gazabının kulu olan kimseye, kendinin efendisi denebilir mi? Mademki insan, ayağını bağlayan bu bentleri koparmamıştır, şu halde hür de değildir. Hâlbuki bizi yaratan Allah, faili muhtardır; insanların da muhtar olmalarını ister” (Ayverdi, 2018, s. 119).

Yaşayan Ölü adlı eserde Leyla, zengin ve aristokrat bir çevrenin kızıdır. Konya’da tanıştığı Hattat Çelebi, eşi Şükriye Hanım ve torunları Ayşe’yle kurduğu

dostluk Leyla'nın hayatında dönüm noktası olmuştur. Leyla arkadaşı Seniye'ye yazdığı mektuplardan birinde Çelebi ve ailesinden şöyle bahsetmektedir:

“Benim gibi oldukça zengin bir kızın, bu sade, adeta fakir insanlar için bir av olduğum şüphesine düşme. Benim onların dostlukları kadrosuna girmiş olmam, ne Çelebi’de, ne de Ayşe’de en küçük bir heyecan ve sevinç uyandırmadı. Değil ben, hatta bu kapının eşiğini dünyanın en namlı şahsiyetleri de geçse, gene onlar şaşırmayan, telaşlanmayan, sevinmeyen ve hayatlarının mutlak seyrini değiştirmeyen kimselerdir.

Hatta yalnız bu ikisi değil, bir çocuk kadar saf ve temiz olan Çelebi'nin karısında bile, yalnız kendi inançları ile mesut olan gayesinin mihverine sadık kalan bir doymuşluk, sebat ve dürüstlük vardır. Onlar halkın arzusunu, iştahasını tahrik eden kıymetlere gülümseyip geçen kimseler... İşte ben, bazen musiki, bazen sanat, bazen sükûnet ihtiyacıyla bu üç kişilik ailenin dördüncü bir uzvu oldum. Belki de hayatta gösterdiğim ve bundan sonra da gösterebileceğim yegâne feraset, onlara meyletmem ve hakiki kıymetin, onların itibar ettiği şeyler olduğunu çabuk anlamam oldu” (Ayverdi, 2018, s. 42-43).

A. Ahlâki Değerler

1. Doğruluk- Dürüstlük

Doğruluk, “Her şeyin aslına uygun ve yapısına bağlı kalınarak hayata yansması” demektir (Akdoğan, 2011, s. 333). Doğru ve dürüst olmak, akla gelen her konuda nasıl hareket edilmesi gerekiyorsa öyle hareket etmektir ki bunlar genel geçer kabul görmüş kurallarla ortaya konulmuştur. Yalan söylememek, sapmamak-saptırmamak, hile yapmamak, aldatmamak doğruluk kapsamında sayılabilir (Akdoğan, 2011, s. 333).

İnsan ve Şeytan romanının Sûfi tipi İsmet Hanım, dayısı Sürûri Bey'e doğruluğun tanımını yapmaktadır:

“ Bal, bal demekle ağız tatlı olur mu dayıcım? İrade ve doğruluk lafzı da en doğru ve en iradeli geçinenlerde bile çok defa zevki ve lezzeti varlığımıza sirayet etmemiş bir kelime halindedir. Doğru adam yalnızca iş hayatında para çalmayan,

başkalarının zararında kendi menfaatini aramayan kimse midir? Bence doğruluk; kendi vücudu memleketinin gizli, aşikâr ihtiraslarına hâkim olarak hırsı, tamahı, kibri ve gururu silebilmektir. Bunları yapabilen, zaten hayatın dış yüzünde de doğrudur. Hatta ihtiraslarını ezecek iradeye sahip oluş da doğruluğun icabıdır. Bence kökten ayrı düşmüş kupkuru fakat dosdoğru bir dal olmaktansa biraz eğri fakat yaş ve semere verici bir dal olmak evladır” (Ayverdi, 2017, s. 14).

Mesihpaşa İmamı Halis Efendi hem kendisiyle hem de çevresiyle sürekli çatışma halindedir. Bu çatışmalardan en bariz olanı, dinî bir önder rolünü üstlenmesine rağmen Kuran’a ayak uyduramamasıdır. Her vakit namazında Kuran’ı dilinden düşürmeyen İmam, Kuran’ın emir ve yasaklarını uygulamaya gelince gevşek davranmaktadır. Sâmiha Ayverdi, romanda Mesihpaşa İmam’ını şu özelliklerle okuyucuya tanıtmaktadır:

“Mesihpaşa İmamı Halis Efendi, dürüst ve namuslu adamdı. Fakat doğruluk ve namus, sanki haşin, huysuz ve sert olmakla tamamlanmış gibi yetiştği muhit ve aldığı terbiyeye zammolan mizacının yardımıyla, çetinlikle ve huysuzlukta hayli şöhret kazanmıştı. Mamañih tanışıklığı bir selamdan ibaret olan kimseler arasında, terbiyesini ne nezaketini medhedenler de eksik olmazdı” (Ayverdi, 2017, s. 17).

Mahallenin kahvecisi Şakir Ağa; genç yaşlı herkesin sevdiği, güler yüzlü bir adamdır. Şakir Ağa’nın kahvesi, mahallelinin toplantı yeri gibidir ve daima kalabalıktır. Mesihpaşa İmamı’nın ve mahallenin yaşlılarının son zamanlarda kahveyle ilgili duydukları bir rahatsızlık vardır ki o da Şakir Ağa’nın oğlunun kahveye kumar oyunları getirmiş olmasıdır. Yazar, Şakir Ağa’nın oğlunun tutumundan yola çıkarak zamane gençlerinin ahlaki bakımdan eski insanlara göre çok zayıf kaldığını şu sözlerle anlatmıştır:

“Şakir Ağa’nın ihtiyar müşterilerini kâh açıkça kâh için için şikâyete sürükleyen yeni bir vaziyet gerçekleşmek üzere idi. İhtiyar kahvecinin oğlu Sabri, kahveye tavla ve damadan başka iskambil de sokmuştu. Ahlak ve tutumca pek babasıyla ölçülemeyecek olan bu genç, mahallenin yaşlılarına hiç de itimat vermezdi. Zaten gözünü etrafında gezdirmesini bilen her akli başında kimsenin, yenilenen nesillerin eskilere bakınca çok eksik ve sakat tarafları olduğunu

görmemesi kabil miydi? Şu sıra sıra peykeleri dolduran ihtiyarlardan hangisinin oğlu, babasının yerini tutmuş veya tutacaktı? Atalarda misk gibi kokan mertlik, doğruluk, vefa ve sadakat; oğullarda, bakımsız bahçelerin çiçekleri gibi yabanileşmiş, bozulmuş ya da büsbütün kurumuştur. Şakir Ağa'nın oğlu Sabri de sırf mahallelinin sevdiği bir adamın evladı olduğu için hakkında dolaşan rivayetler açığa vurulmaz, daima bu harlı ateşi külleyecek saygılı bir el bulunurdu” (Ayverdi, 2017, s. 61).

2. İyilik

İyilik, genel anlamda insan doğasıyla bir bütün oluşturduğu zaman iyiliktir. Özünde iyilik duygusunu taşımayan kimse, başkalarının ona iyi demesi için veya başka bir menfaat beklentisiyle iyilik yapar. Sabahattin Ali'ye göre, “*İyilik demek kimseye kötülüğü dokunmamak değil, kötülük yapacak cevheri içinde taşımamak demektir*” (Ali, 2003, s. 720).

Yine Sabahattin Ali'ye göre iyilik, tanımadıklarımıza yaptığımız zaman kıymet kazanır. Çünkü bir kimsenin sevdiği dostlarına akrabalarına iyilik yapması nefesine zor gelmez (Ali, 2003, s. 350).

İnsan ve Şeytan romanında Leyla'yla birlikte kişiliğinde yaşadığı dönüşümde yeni bir aşamaya geçen Doktor Şevket Bey, yaşadığı bu buhran neticesinde sık sık vicdanını sorgulamaktadır. Kendisinde ahlaki erdemler varsa bile, bunları gerçek manada kavrayamadığını ve maddi beklentilerle iyilik yaptığını anlamıştır. Bu durum, Şevket Bey'in ağızından şu şekilde ifade edilmektedir:

“... İyi olduğuma nasıl inanmam ki bütün hayatım boyunca iyilik ettim fakat bilemedim ki işlenen hayır, değil maddi, hatta manevi bir karşılı kibir zevk mukabilinde bile satılmamalıymış. Meğer iyilik yapmak, o da bir sanat, bir yaratılış imtiyazı imiş. Dilerim hiç kimse etrafını faydalandırdığı için övünmesin zira pusuda bekleyen öyle örtülü ve sinsi kötülüklerimiz var ki, ilk fırsatta endamını meydana vuruyor. Hem öyle bir dehşet ve azametle ki bizi iyiliklerimizle beraber tek lokma yapıp yutuyor. Eğer bu vücut baştanbaşa iyilikle ihya ve inşa olmuş olsa gene de güneşin hararetine dayanamayan bir buz kütleleri gibi, şehvetin ateşiyle bir anda eriyip silinecekmiş” (Ayverdi, 2017, s. 187).

Romanda doktor, aile dostu, mütevazı ve bilge bir kişiyi karakterize eden Doktor Murat, bir konuşmasında iyi insanın durumundan bahsetmektedir. Ona göre kötülüklerden gönlünü tamamen arındırmamış bir kimse, ne kadar iyilik yapsa da ufak bir durum değişikliğinde içindeki kötülükler ortaya çıkıverir. Doktor Murat'tan duyduğu şu sözler Şevket Bey'in hislerine tercüman olmaktadır:

Gene Doktor Murat'ın şu sözleri, acı bir ısrarla karşıma geliyor: “İnsanlık, iyilik yapmaktan ibaret değildir; zira bazı kimsede bu iyilik yapmak hali, bir itiyat, bir mizaç icabıdır. İyilik yapar fakat kendisinde kötülüklerden yıkanmış bir kalp yoktur. İçi tumar olmamış kimsenin yaptığı iyilik, nihayet herhangi bir sebeple ona kurduğu abideyi kendi eliyle yıktırabilir. Şu halde iyi denebilen kimseler nefislerinin yalancı balonu bir iğne temasıyla söniüp yok olmayan temkin sahipleridir” (Ayverdi, 2017, s. 112).

3. Tevazu

Arapça kökenli bir kelime olan tevazu; alçak gönüllü olma, kibirlenmeme, yumuşak huylu ve mütevazı olma anlamlarına gelir. (MEB, 2009, s. 364) Onu ortaya çıkararak sebeplerin farklılığına göre, alçak gönüllük bir erdem ya da eksiklik olabilir. (Hökelekli, s. 114)

Bizi yaratan yüce bir varlığın olduğu hakikatinden yola çıkarak insanın kendi acziyetinin farkındalığını ifade eden bir tutumdur. Hayati Hökelekli'ye göre tevazu, “Tabiatımızın eksikliği ve kişiliğimizin yetersizliğinin farkına varmanın bir sonucudur” (Hökelekli, s. 111).

Kuran-ı Kerim'de Tevazu, bir ahlak ölçüsü olarak sunulmaktadır. Gurur ve kibirle yürümenin imanla da ilgisi vardır. Kibirlenerek yürüyenler “Yeryüzünde gurur, kibir içinde ve kasıla kasıla yürüme! Zira (ne kadar kibirlenirsen kibirlen), sen ne yeri delip geçebilir ne de dağların boyuna erişebilirsin!” (isra/16/37) ayetiyle sert bir şekilde uyarılmakta, bu davranış yasaklanmaktadır.

“İnsan ve Şeytan” romanında Doktor Şevket'in eşi İsmet Hanım, konağında büyüdüğü Halim Paşa'nın yeğenidir. İsmet Hanım, annesi Nazife Hanım'ın aksine

çok mütevazı bir insandır. Daha çocukken İsmet Hanım'ı bu özelliğiyle tanıyan Şevket Bey, o günleri hatıra defterinde şu şekilde anlatmaktadır:

“Böylece yaşamın hakkını tanımayan bu muhitte, arkadaşsız yapayalnız yaşayıp büyükler arasında bir büyük adam muamelesi görmekte iken Paşa'nın Nazife Hanımefendi adında bir kız kardeşi vardı ki daima kendi arabasıyla konağa misafir gelir ve ekseriya benden beş altı yaş küçük olan kızını da beraber getirirdi. Ben, konaktaki bütün imtiyaz ve mevkiime rağmen kendi seviyemde bulmadığım için sokulmaya cesaret edemediğim bu kıza karşıdan bakar hatta onunla konuşmak hakkını bile kendimde görmezdim. Hâlbuki bu sevimli çocuk, hiç de benim gibi yapmaz; kendisinden kaçtığımı anlayınca taşlıkları sofaları çınlatan incecik sesiyle hep beni arar ve oynamak ister, çok defa da yakalamaya muvaffak olurdu. O, sonraları aristokrasine demek olduğu kendisine öğretildiği zamanlarda da gene bana üstün bir tavır takınmadı. Bunu yapabiliyordu zira ne Halim Paşa konağının bir ferdinden ne de bu çatı altına girip çıkan çeşitli insanlardan duymadığı istihfaflı sözleri, bana yalnız onun annesi Nazife Hanımefendi söylerdi. Hatta iltifatlarında bile bir işnenin görünmeyen ucunu içime batırırdı” (Ayverdi, 2017, s. 61).

Yaşayan Ölü adlı eserde, Konya'ya gelerek tanıştığı Çelebi ve ailesi Leyla'nın hayatında dönüm noktası olmuştur. Leyla, onların mütevazı ve gösterişsiz hayatları yanında, büyükannesi ve çevresinin kıymet verdiği şeylerin ne kadar geçici ve değersiz olduğunu anlamıştır. Leyla, Seniye'ye mektubunda, Çelebi ve ailesini şu övgü dolu sözlerle anlatmaktadır:

“Hatta yalnız bu ikisi değil, bir çocuk kadar saf ve temiz olan Çelebi'nin karısında bile, yalnız kendi inançları ile mesut olan gayesinin mihverine sadık kalan bir doymuşluk, sebat ve dürüstlük vardır. Onlar halkın arzusunu, iştahasını tahrik eden kıymetlere gülümseyip geçen kimseler... İşte ben; bazen musiki, bazen sanat, bazen sükûnet ihtiyacıyla bu üç kişilik ailenin dördüncü bir uzvu oldum. Belki de hayatta gösterdiğim ve bundan sonra da gösterebileceğim yegâne feraset, onlara meyletmem ve hakiki kıymetin, onların itibar ettiği şeyler olduğunu çabuk anlamam oldu” (Ayverdi, 2017, s. 42).

4. Sevgi

Sevgi kavramı, Yunancada philia, eros, agape sözcükleriyle ifade edilmiştir. (Hançerlioğlu, 2018, s. 173) Genel anlamda sevgi, “Bir insanın duygusal anlamda bir başka varlığa gösterdiği ilgi olarak tanımlanabilir” (Akdoğan, 2011, s. 288). Sevgi, bir menfaat gözetmeksizin gönülde oluşan yakınlık hissidir.

İki insanın bağ kurmasını sağlayan sevgi, ben duygularının yerini biz duygularına bırakır. Dostluk ve kardeşlik duygularını pekiştirerek daha sosyal bir ortamın oluşmasını sağlar.(Akdoğan, 2011, s. 289) Sevginin hâkim olduğu ilişkilerde zorunluluk değil, gönüllülük esas olur. Sevginin verdiği enerjiyle işlerini yürüten bireylerin meydana getirdiği bir toplumda sorunlar azalacak, hayat daha eğlenceli bir hal alacaktır. (Akdoğan, 2011, s. 290-291)

İslam Ahlakında sevgi imanın özüdür. İman eden kimse öncelikle Allah’ı sevmekle ve bu sevgisinin gereğini yerine getirmekle yükümlüdür. “Eğer Allah’ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir”(Ali İmran/3/31).

İnsanlardaki sevgi, farklı türlerde ve boyutlarda gerçekleşebilir. Yaratılına karşı beslenen ilahi sevgi, sevgilerin en yücesidir ve herkese nasip olmaz. (Avcı, 2018, s. 3024)

Yazar, “İnsan ve Şeytan” adlı eserinde sevgiden söz etmektedir. Doktor Şevket, muayene için gittiği bir kadın hastasının kocasına sevgiyle ilgili söylediği şu sözlere kulak misafiri olmuştur:

“... Sevgi; duyguları işler, inceltir, görülmeyeni gösterir. Sevginin birleştirdiği bütün cihan bir araya gelse ayırmaya, ayırdığını ise bir araya getirmeye muktedir olamaz. Her şeyden gizli ve her şeyden aşikâr olan odur. O, varlık iddiasında olanlara gizli; yokluk bayrağını açanlara aşikârdır...” (Ayverdi, 2017, s. 90).

Ateş Ağacı romanında ise sevgiyle ilgili Cemil’in ağzından şunlar aktarılmaktadır:

“ ... Zira öyle demler vardır ki ona değil yalan, bir toz zerresi dahi sığmaz. Sevgiden gelen birlik, kılıcın iki yüzü gibi tek cismin iki ayrı vechesine benzer ki bu yakınlığın şiddeti, en küçük varlığın mevcudiyetine müsait değildir” (Ayverdi, 2018, s. 79).

Aynı eserde Fransız yazar Jüliette, dertleştiği defterinde Cemil’e olan sevgisinin sebebini şöyle açıklamaktadır:

“... Seni niçin seviyorum? Kimseye benzemeyen ruhi kıymetin, eşsiz zekân, hesapsız incelikler taşıyan varlığın için mi? Yoksa esmer yüzün, siyah kaşların, bir girdap gibi alıcı gözlerin için mi? Yok yok... Bunların hiçbiri değil. Seni yalnız sen olduğun için seviyorum.

Çok takdir ettiğim Platon’un şu sözünü dinle: “Sevmek demek, kendinin yarısını aramak demektir.” Sevmek ve tamamlanmak... Bu ne doğru söz. Ben seni aramak için, senden başlayan, senden nihayetlenen bir yola girdim; girdiğim yol, insan ayağı ile fetholacak bir ülke değil... Onun için ben de başı ayağı bıraktım, senden ibaret bir vücutla yollara düştüm, seferdeyim” (Ayverdi, 2018, s. 164).

Jüliette’nin yazıları, o öldükten sonra Cemil’in eline geçmiştir. Fransız yazar, bu yazılarından birisinde Cemil’ hitaben şunları söylemektedir:

“Mademki seviyorum, daha ne isterim? Sevgi, sırasında ızdıraptır, elemdir, gözyaşı ve feryattır.

Izdırap ve zevk, aynı zamanda çırpınan iki kanat gibi aşk uçuşlarını dengeliyor. Ben bu iki kanadın ortasında kuş gibi tanımadığım fezalarda uçuyor, uçuyorum.

Zevk ve ızdırap, zemine gömülen tohumu hararetiyle ısıtan güneş ve rutubetiyle sulayan yağmur gibi feyz verici. Senden hiçbir şey istemiyorum. Çünkü seni seviyorum. Esasen istemiş olsam bütün bunları söylemezdim ve doğruca sana gelirdim.” (Ayverdi, 2018, s. 173).

B. Ahlaki Sorunlar

1. Kıskançlık- Hasetçilik

Dini metinlerde kıskançlık anlamında kullanılan Arapça “gayret” kelimesi; eş, mal, mülk, makam, mevki, iktidar gibi toplumun değer verdiği şeylerin elden gitme korkusundan doğan bir duygudur. İnsanın yaratılışında bulunan kıskanma duygusu tek başına iyi veya kötü olarak nitelendirilemez. Onu, iyi veya kötü şeklinde değerlendirmemize sebep olan şey kişinin niyeti ve bu duygusunu gösterme biçimidir. (Hökelekli, 2002)

Kıskançlık, başkasının sahip olduklarını çekememe anlamında kullanılan hasetle eş anlamlı görünse de daha geniş bir kavramdır. Haset, “Hak edenin elindeki nimetin elinden alınmasını arzu etmektir. Bazen bu istekle beraber onun elinden alınması için çalışmak da bulunur” (el-İsfâhâni, 2017, s. 282). Haset eden kişinin yaşadığı bunalım, onu karşısındaki kişiye zarar verecek bir duruma getirebilir.

Haset’in her türlü günah kabul edilirken kıskanma duygusu bazı durumlarda makul seviyede olduğu sürece kabul edilebilir. Sevdiği kimseyi korumak ve esirgemek için duyulan bir kıskançlık lüzumlu bir davranış biçimi olarak kabul edilir. (Hökelekli, 2002)

Kıskançlık ve haset duyguları kişinin, hem bireysel hem de toplumsal ilişkilerinde kısıtlı bir hayat yaşamasına sebep olur. Böyle insanların çevresinde çok fazla dostu ve arkadaşı bulunmayacağı için insanlardan uzak kalır. Bu kişilerin çoğalması toplumsal bazda birtakım problemler meydana getirir. (Akdoğan, 2011, s. 390)

Peygamberimiz (s.a.v), hasetle ilgili **“Hasetten sakınınız! Ateşin odunu yakıp yok ettiği gibi, haset de hasenatı yok eder.”** (Ebu Davud, Edep,44) buyurarak açık bir uyarıda bulunmuştur. Ateşin odunu yakıp küle çevirmesi ne kadar hızlı gelişen ve doğal bir olaysa hasetçinin iyilikleri de aynı hızla yok olup gider.

İncelemeye çalıştığımız romanlarda, başkarakterlerin birçoğunda ilahi aşka ulaşmadan önce kıskançlık ve haset duyguları besledikleri görülmektedir.

Mesihpaşa İmamı romanında marangoz Tahir; sarhoş gezen, günahkâr ve çirkinliklere âşık bir adamdır. Tahir'in bu hali, çirkinliğe tahammülü olmayan Mesihpaşa İmamı Halis Efendi'yi çileden çıkararak bir durumdur. Fakat Tahir'in geçirdiği değişimden sonra Halis Efendi nefret ettiği bu adamı kıskanır hale gelmektedir. (Kırzıoğlu, 1990, s. 765-766)

“Hatta şu anda bizzat Halis Efendi, bir sarhoşun şu baş döndürücü istihalesine ibretten ziyade tecessüsle, hatta belki de hasetle bakıcı değil miydi? Eğer içine araştırmış olsa onu eskiden de kendinde bulamadığı meziyetlerden dolayı çekemediği olurdu. Şimdi, ya şimdi muhakkak ki kendinden üstün olan bu adamı kıskanıyordu. Ne tuhaf, her boyadan boyamış, her rezaleti işlemiş, her uygunsuzluğa çift olmuş bir adam; sanki bir tılsım ele geçirmekle göz açıp kapayıncaya kadar dünyanın en iyi insanı olmuştu da kendisi hala bunca bilgisine ve görgüsüne karşılık, olduğu yerde, bulunduğu noktada eli ayağı bağlı kalmıştı. Demek ki Tahir, kendisini utandıracak meziyet ve faziletlerini bir çiçek gibi açılıp kokusunu ve şahane güzelliğini ortaya vurması için güneş beklemiş, onu bulunca da bir soluk kaybetmeden kendini açığa vurmuş müstesna bir istidattı.

Gerçi Tahir'in bu değişmesi kendisi için bir kazançtı; zira böylece hem sarhoşun müzmin bir yara gibi işleyen tecavüz ve hakaretlerinden kurtulmuş oluyor hem de marangoz, suçlunun kendisi olduğunu kabul etmek ve maziye unutturmak için elini ayağını öpmek suretiyle onu mahalleliye karşı payelendirmiş oluyordu. Ammâ her şeye rağmen Halis Efendi, Tahir'i kendinden üstün bulmakta ve sinsî bir kıskançlığın acısını taa içinde hissetmekteydi. Hasetlerin verdiği hiddete ve kine benzer bir duygunun cesareti ile nihayet onu hırpalayacak bir söz bulabildi” (Ayverdi, 2017, s. 170).

İslamiyet'te haset ve kıskançlık kesin olarak yasaklanmış olmakla birlikte, kıskanmaksızın kendinde de olmasını istemek anlamında, iki hususta gıpta edilebileceğini Peygamberimiz (s.a.v) şöyle açıklamıştır: **“Yalnız şu iki kimseye gıpta edilmelidir: Biri, Allah'ın kendisine verdiği malı hak yolunda harca yıptüküten kimse; diğeri, Allah'ın kendisine verdiği ilimle yerli yerince hükmeden**

ve onu başkalarına öğreten kimse.” (Buhârî, İlim, 15; Müslim, Müsafirun, 266-268; İbni Mâce, Zühd,22)

İnsan ve Şeytan romanında Karısı İsmet’in ısrarıyla bir ay izne ayrılan operatör Şevket Bey, meslektaşı Murat’tan adına bir hastane yapılacağını ve bahçesine de kendi büstünün koyulacağını heyecan içinde dinlerken Murat’ın en ufak bir kıskançlık emaresi olmadan bunları anlatıyor olmasına çok şaşırmıştır. Çünkü Şevket Bey’e göre, ihtiras ve kıskançlık gibi duygular şöhret basamaklarını tırmanırken insanı motive ettiği için zararlı değil, lüzumludur. Hatta bunlar olmasa bile, imrenme duygusunun bulunması şarttır. Bu durum Şevket Bey’in ağzından şöyle anlatılmaktadır:

“Ben Murat’ın söylediği sözlerden yalnız bu kadarını duyabiliyorum. O plan, inşa teknik bakımından da birçok havadisler veriyor. Fakat bana aşırı bir heyecan, zevk ve sarhoşluk veren, havadisin birinci kısmı. Murat ise bunları o kadar tabii bir sesle konuşuyor ki aptallaşarak yüzüne bakıyorum. Hayretime rağmen adıma yapılacak hastaneyi, bahçesine konulacak büstü, hâsılı şerefimi ebedileştirecek bir hadiseyi kıskanmadan alt üst olmadan anlatıp geçtiği, tekrar ayaklarının çakılları karıştırmaya başlamasından ve tekrar gözlerinin Güzin’i aramasından belli. Bu ne ihtirassızlık, bu ne geniş meşrep? Fakat istemem onun gibi olmayı, asla temenni etmem. Bence insanoğlunun ihtiraslardan uzak olması meziyet değil, kusurdur. Kıskanmayı, hiç değilse gıpta etmeyi bilmeyen insan nasıl yükselebilir?” (Ayverdi, 2017, s. 118).

Doktor Murat, Şevket Bey’le meslekte boy ölçüşebilecek bir adamdır. Şevket Bey’in kızı ve karısı da Murad’dan övgü dolu sözlerle bahsetmektedir. Hatta kızı Güzin, Murad’a ilgi duymaktadır. Tüm bu sebeplerden ötürü Şevket Bey, Murad’ı kıskanmaktan kendini alamamaktadır. Fakat olgun karakterli eşi İsmet Hanım, Şevket Bey’i dizginleyici rolünü üstlenmektedir. Doktor Murat’a karşı duyduğu kıskançlığı Doktor Şevket Bey şöyle anlatmaktadır:

“Sonra günün birinde karımla kızımın arasında bir Murat peyda oldu. Onu da yarı tenkit, yarı küçümseme, yarı hasetle karşıladım. Murat’ı kıskandığımı, onun

birden parlayışını, ilerleyişini çekemediğimi sezdiği an, karımı gene karşımda buldum:

-İnsanların uğradıkları zahmetler, meşakkatler, azaplar, elemeler, hep kendi tercihlerinin veya sebeplerin çokluğundandır. Lüzumsuz endişeler neye yarar? İnsan hadiseleri tabii ve hoş kabul etmek ilmini bilmelidir. Her ihtiras yanlış bir hükümdür, diyen sesine, bir nutuk başlangıcı, bir ukala hitabe süsü vererek onu küçümsemedimse bile mühimsemedim ve Murat'ı kıskanmakta, hatta kızımın gönül rabitalarını bile bozmak yolunda elimden geleni ileri sürmekte devam ettim” (Ayverdi, 2017, s. 198).

Sâmiha Ayverdi'nin söz konusu romanlarında kıskançlığı en keskin yaşayan karakter Yaşayan Ölü romanında Seniye'dir. Seniye'nin kendisi de bu huyunun farkındadır. Tanınmış bir yazar olan eşi Ekmel'i okurlarından saplantı derecesinde kıskanmaktadır. Çocukluk arkadaşı Leyla'yı bile Ayşe'den kıskanmakta, bu yüzden mektuplarında Ayşe'den söz etmemesini istememektedir. Seniye, Leyla'ya yazdığı mektuplardan birinde bu endişesini şöyle dile getirmektedir:

“Şüphesiz yok ki kıskançlığın ne feci bir illet olduğunu benim kadar anlayamazsın. Beni çok sevdiğini bilirim fakat şimdi bu sevginin bir eski eser, kıymetli bir hatıra gibi, antika dolabında saklanmak tehlikesine maruz kaldığı zannına hatta korkusuna kapılıyorum. Sen farkında olmadan Ayşe'yi bana tercih ediyorsun” (Ayverdi, 2017, s. 171).

Seniye, kocasının herkes tarafından sevilen ve takdir edilen bir yazar olmasını kıskandığını mektubun devamında yinelemiştir:

“Kıskanıyorum Leyla... Gerçi kocamla aramızda ciddi ve korkulacak bir baş yok... Fakat onu cihanı alakalandıran bir insan olarak görmekten bile kıskanıyorum. İstiyorum ki o yalnız benim için olsun, benim olsun” (Ayverdi, 2017, s. 74).

Seniye'de olduğu gibi kıskançlıkta aşırıya gitmek, tüm benliği kontrol altına alarak yanlış kararlar vermeye sebep olabilir. Seniye'nin kıskançlıkla verdiği zorlu mücadeleyi Seniye şu şekilde tasvir etmektedir:

“Seviyorum fakat kıskançlık denen afet, maalesef irade pusulama hâkim. Bu zorlu kuvvetin günün birinde bindiğim gemiyi taşlara, kayalara çarpıp parçalamasından korkuyorum” (Ayverdi, 2017, s. 82).

Adı geçen romanda Ekmel Haydar, üç kadının(Seniye, Ayşe, Leyla) gönül alakasının ortasında kalmıştır. Ayşe’yi seviyor olmasına rağmen eşi Seniye’ye bunu hissettirmemiş, ona sadakatsizlik göstermemiştir. Leyla ise Ekmel’in gönlünü dolduran kadının Ayşe olduğunu öğrendikten sonra Ayşe’ye elinde olmadan kıskançlık duymaya başlamış ve bundan duyduğu rahatsızlığı şu sözlerle ifade etmiştir:

“Ayşe’yi kıskanmakla işlediğim suç, Çelebi’nin ahlak anlayışına ihanettir. Mademki dünyanın menfaat cehenneminden kaçtım ve Çelebi’nin garezsizlik cennetinde hayat buldum şu halde değil en sevdiğim insana, kâinat zerrelerinden en basit bir varlığa dahi içimde tek kötü ilişik kalmamalıdır” (Ayverdi, 2017, s. 139)

Romanın sonlarına doğru hastalanan Seniye, ömrünün son günlerinde dahi eşini kıskanmaya devam etmektedir. Ekmel’le Ayşe’nin birbirlerine olan gönül bağlarını öğrendikten sonra o güne kadar konumlandırımadığı kıskançlığını, Ayşe üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yüzden vefatından sonra kocasıyla Leyla’nın evlenmesini vasiyet etmiştir. Bu sinsi plan, arkadaşını çok iyi tanıyan Leyla tarafından anlatılmaktadır:

“Bütün bu aşikârlığa rağmen ve uryanlığa göz yumup Seniye’nin beni iltimas etmesinde, çocuğunu ve arkadaşını düşünmekten çok daha ileri hatta vahşi ve zalim bir sebep olduğu muhakkak: kıskançlık. Evet, gene o, o sefil his” (Ayverdi, 2017, s. 215).

Son Menzil adlı eserinde kıskanç karakter, Haşim’in eşi Cemile’dir. Cemile Haşim’e duyduğu aşktan dolayı, kocası Ali Feyyaz’ı ve çocuğunu terk etmiştir. Fakat sonrasında bekledikleri huzuru getirmeyen bu evlilik, zamanla onları aynı evde iki yabancı haline getirmiştir.

Cemile karakteri, romanda kötü ahlaki özellikleri temsil eder. Kıskançlık, haset, ikiyüzlülük ve nefret Cemile'nin öne çıkan özelliklerindedir. Yazar, Cemile'yi şöyle tanıtmaktadır:

“Cemile, zeki bir kadındı fakat zekâsını o kadar hodbin ve muzır sahalara dağıtmış, harcamıştı ki bazen akıl ve mantığın kendisine tevcih ettiği en basit imtihanlar karşısında bile verecek tek makul cevap bulamaz ve selameti mugalatada arardı. İşte Haşim'i çileden çıkararak da onun bilhassa bu hezeyanları, iz'an ve idrake sığmayan garabetleri idi. O, fazla olarak kıskanç bir kadındı ve en fenası kendisiyle ilişkisi olan olmayan herkesi, her şeyi kıskanırdı. Esasen onu en ziyade bu mezbuhane saçmalara sevk eden, zekâsını fena kullandıran da kıskançlık hissini en galip bir zaafı oluşuydu.

Fakat ne garip, belki de ne hazin ki kahraman olacağı yokken kahramanları kıskanır; idealist değilken fikir mücahitlerini kıskanır. Dudakları bir kimsenin methini söylemeye mecbur olduğu zaman, içi bu fazilet sahibinin irade ve sabrını kıskanır.

Bundan da garibi şudur ki o, beğenilen herkese hatta küçük bir komşu çocuğuna bile nefretle karışık bir haset duyar. Bazen kendinden de nefret ettiği vakidir fakat hislerinin sefaletini muhasebe ve teftiş için iradesi o kadar zayıftır ki kendini yoklama hamleleri akim kalır ve çarçabuk silinip gider” (Ayverdi, 2018, s. 128).

İnsan ve Şeytan romanında Doktor Şevket Bey'in karısı İsmet Hanım'la fikir ayrılığına düştüğü meselelerden birisi, Şevket Bey'in yeğeni Doktor Ferhat'tır. Ferhat, çocukluğundan beri Şevket Bey'in himayesinde köşkte kalmaktadır. Zeki, yakışıklı ve düzgün giyimli bu delikanlı aynı zamanda ukala ve şımarıktır. Amcası Ferhat'ı hayranlık derecesinde çok sevmektedir. Bu sevgisinin kızının sevgisinin bile önüne geçtiğini itiraf etmektedir: *“ Ben Ferhat'ı belki Güzin'den de ziyade severim. Hatta buna belki demek bile zaittir” (Ayverdi, 2017, s. 29).*

Şevket Bey, Ferhat'ı kızını Güzin'le evlendirmeyi planlamaktadır. İsmet Hanım ise Ferhat yerine kızını için Doktor Murad'ı daha uygun görmektedir. Çünkü İsmet Hanım, gelip geçici olan karakteristik özelliklere değer vermemektedir.

Şevket Bey, şimdiye kadar en ufak bir kıskançlık emaresi görmediği hanımının Ferhat'ı kıskanıyor olabileceğini düşünmektedir:

“Karımın dilinin altında Ferhat’a karşı birikmiş bir nefret hissi toplu. Fazlaya gitmek istemiyorum,yirmi seneden beri kocasını bu devşirme çocuğu sevmekte aşırı derecede serbest bırakmış olan karımın belki de uzun yıllardır kendisinden başka bir noktaya akmış olan taşkın alakamdan incinmiş olduğunu düşünerek ona hak veriyorum. Hiç kimseyi kıskanmamış olan bu kadının şuurunun altında kim bilir belki Ferhat’a karşı kendinin de bilmediği bir infial bir kıskançlık nüvesi gizlidir” (Ayverdi, İnsan ve Şeytan, 2017).

2. Riya

Riya'nın Türkçe karşılığı gösteriştir. Gösteriş, kişinin kendini içinde bulunduğu halin tam tersi bir halde gösterme çabasıdır. Yani bir çıkar uğruna (makam, mevki, sevgi-saygı-itibar görme arzusu) olduğundan farklı görünmeye çalışmaktır. Bir davranışa riya karışıp karışmadığını belirleyen unsur ise niyettir.

Dinler açısından baktığımızda, dindarlığın kabul görmesi için yapılan ibadetlerde ve salih amellerde samimiyet önem arz eder. Hangi ibadet ve güzel davranış olursa olsun niyete dünyevi bir menfaat beklentisi karıştırıldığı zaman Allah'ın bu amelden hoşnut olması beklenemez. (Okumuş, 2006, s. 19-20)

Kuran-ı Kerim'de gösteriş yapmak münafıklık alameti olarak zikredilmekte ve bu konuda insanlar uyarılmaktadır: “Münafıklar Allah'a oyun etmeye kalkışıyorlar. Hâlbuki Allah onların oyunlarını kendi başlarına çevirmektedir. Onlar namaza kalktıklarında üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar, Allah'ı da pek az hatıra getirirler”(Nisa/4/142).

Gazali'nin riyayla ilgili anlattığı rivayete göre bir adam, bilge bir kişiye herkese açık bir alanda hediye verir. Bilge kişi bu hediyeyi kabul etmez. Daha sonra aynı adam, bilgeye gizlice bir hediye verir ve bilge bu hediyeyi kabul eder. Bilge kişi, bu hareketine sebep olarak açıktan aldığında riya karışabileceğini ve hediye verenin şirke düşebileceğini, hediyeyi gizli vererek Allah rızasına uygun

davrandığını ve kendisinin bu konuda hediye verene yardımcı olduğunu belirtmiştir. (Gazâlî, 2002, s. 632)

Toplumsal ilişkilerde gösteriş, güven duygusunu zedeler. Güzel ve iyi olarak değerlendirilebilecek bir davranış veya bir sözle karşılaşan bireyler, güvensizlik söz konusu olduğunda şüpheli bir tavır takınırlar.

“Mesihpaşa İmamı” romanında Halis Efendi’nin kayınvalidesi Pembe Hanım hastalanınca komşularının ziyareti esnasında yaşananlar ve Halis Efendi’nin hissettikleri yazar tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“Pembe Hanım’ın odasına gelen komşular, ihtiyar kadının hastalığına üzülüp acımadıkları halde, üzülmüş, acımış görünmek icap ettiği için sahte tavırlar takındıkça Halis Efendi onların bu yalancı hislerine iştirak edemiyor, eskisi gibi riya yapamadığını hayretle görüyor ve muttasıl ‘ben ne kadar değişmişim...’ diye kendi kendine söyleniyordu. Komşuların hastanın öleceğini düşünerek hodbince bir zevk duydukları bile aşikârdı. Bir üzüntüleri varsa, o da eskisi gibi şu odada enine boyuna dedikodu yapıp eğlenemeyecekleri endişesi idi” (Ayverdi, 2017, s. 219).

3.Kibir- Gurur

“Kibir; insanın kendini beğenmesinden, başkalarını küçük görmekten doğan insana mahsus bir tutum, davranıştır. Bu, insanın kendini başkasından büyük görmesidir. Tekebbür ise büyükmektir. Tekebbürün en büyüğü ise Allah ‘a karşı gösterilen büyükmektir. Bu da hakkı kabul etmemekten ve Allah’a karşı boyun eğip bağlanmayı kendine yedirememekten kaynaklanır” (el-İsfâhâni, 2017, s. 288).

Gurur ise “İnsanın manevi ve ahlâkî açıdan değersiz sayılan süflî şeylerin cazibesine kapılarak onlarla avunması.” demektir. (Çağırıcı, 1989)

Kuran-Kerim’de Allah’ın emrine karşı gelen Şeytan, kibrin temsilcisi olarak zikredilmektedir: “Allah’ın hani biz meleklerle (ve cinlere): Âdem’e secde edin, demiştik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu” (Bakara/2/34).

Ebu Cehil gibi İslam düşmanlarının Müslüman olmamalarının altında yatan sebeplerden biri de gurur ve kibirdir. Çünkü o dönem, sayısı azınlıkta olan

Müslümanların çoğunluğu fakir ve kölelerden oluşmaktaydı. "...Bu Kur'ân, iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?" (Zuhruf/43/31) diyerek itiraz eden müşrikler, Peygamberimiz (sav) gibi gösterişten uzak ve sade bir hayat yaşayan birine peygamberlik verilmesini hazmedemiyorlardı.

Sâmiha Ayverdi'nin romanlarında, başkarakterler genellikle ilahi aşka ulaşmadan önceki arayış sürecinde, benliklerini gurur ve kibrin kötü veya başka kimselerde bulunan gurur ve kibirle mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Ateş Ağacı romanında Cemil, anne babasını küçükken kaybetmiş; hiç çocuğu olmayan amcasının himayesinde büyümüştür. Amcası tarafından bir bankanın müdürlüğüne getirilen Cemil için amcasının emeli, ileride onu ünlü bir politikacı olarak görmek ve zengin bir gazetecinin kızıyla evlendirmektir. Fakat Cemil için mutluluk, gözlerden uzak ve sade bir hayat yaşamaktır. Adı geçen romanda yazarımız, Cemil'in ağızından kibir ve gururla ilgili şunları aktarmaktadır:

"Kiminin duyduğu, kiminin hiç ama hiç duymadığı bir ses, herkese aynı dersi talim ediyor, söylüyor, bütün mevcudatın dili ile bar bar bağırarak söylüyor: ' Beni inceleyin, ben kör ve sağır değilim. Ben ölümsüzüm. Beni tanırsanız siz de benim gibi olursunuz. Kendi içinizde olan asıl benliğinizle temasa geçin ki ben sizinle bu cevherden konuşurum. Siz beni kendiniz, kendinizi de ben bilmedikçe buluşamayız, anlayamayız. Ben gönlünüze tohum olarak kendimi ektim. Fakat siz buna bakmadınız. Onun için tarlanız bomboş, bakımsız ve çorak. Bu tarlayı kibriniz, bencilliğiniz, gururunuz, ukalalığınız ve azametiniz rüzgariyle sararttınız ve kuruttunuz. Hasat zamanı mahsulsüz kalınca ağlayıp bağırmayın." (Ayverdi, 2018, s. 24).

Adı geçen romanda, insan kalbinin gurur ve kibir gibi kötü hasletlerle lekeleneyeceği ayna örneğiyle şu şekilde tasvir edilmektedir:

"Aynada bir parmak izi dahi leke sayılır; o bir nefesten bile buğulanarak cilasını kaybeder; gönlümüz ki aslında bir aynadan daha cilalı olması lazım gelirken onu benliğimiz, gururumuz, kibir ve ceberutumuz çamuruyla sıvayıp hassalarından, asli istidadından uzaklaştırıyoruz" (Ayverdi, 2018, s. 59).

Peygamberimiz(sav) Şu Hadis-i Şerif'te aynı durumu benzer bir örnekle anlatarak uyarıda bulunmuştur: “Bir kul günah iŐlediĐi zaman kalbinde siyah bir leke meydana gelir. EĞer o kul günahı terk edip baĐıŐlanmayı dilerse bu leke kaybolur. Őayet tövbe etmez ve günah işlemeye devam ederse o zaman bu siyah nokta büyüyerek onun bütün kalbini kaplar.” (Müslim, İmân, 231; Tirmizİ, TefsİR, 75)

Yaşayan l romanında Leyla, Seniye'ye yazdĐı mektuplardan birinde büyükannesinden bahsetmektedir. Büyükannesi İstanbul'da kendisiyle beraber köşkte yaşamaktadır. Leyla'nın hali vakti yerinde olduğu halde, Konya'ya Ğretmen olarak gitmesine sitem etmektedir. Fakat Leyla'nın Konya'ya gitmesinin altında yatan sebeplerden biri de büyükannesinden uzaklaŐma fikridir.

Leyla, dadısının mektubu üzerine hasta olan büyükannesini görmeye İstanbul'a geldiğinde, onda gördüğü değişimi Şöyle anlatmaktadır:

“Dadım bana kavuŐmanın verdiği bir coşkunlukla durmadan konuşuyor. Büyükannem de kendisinde hiÇ alıŐık olmadĐım bir munislikle, bizi duymadan dinliyor. Daha bir sene evvel azamet ve kibrinden zerrece fedakârlık yapmamıŐ olan bu mağrur ve mütehakkim kadını, Şimdi hastalığın, ihtiyacın, hasretin, hâsılı bütün bu alıŐık olmadĐı zaruretlerin esiri görmek ne hazin! Büyük annemin iki kaŐı arasında hemen sabit bir ısrarla duran amir çizgi, gözlerinin sert ve mağrur bakışları, dudaklarındaki sahte kudret ve daima yüksekte konuşan eda nasıl da silinip kaybolmuş? Adeta yadırgıyorum; Şu karŐımdaki aciz, güçsüz ve imdat bekleyen biÇare ihtiyar, daha dn karşısına merasimle çıkılan, merasimle konuŐulan hatta merasimle muhabbetleŐilen, büyüklük taslayan benlikçi kadın mı?” (Ayverdi, 2017, s. 207).

İnsan ve Şeytan romanında Doktor Şevket Bey'in kızı Güzin, Doktor Murat'a yazdĐı mektubunda kibir, gurur ve Őehvete yenik düşmüş kimselerin dünyada esaretten kurtulamayacağından bahsetmektedir:

“Dünya acayip bir gurbethane ki orada herkes bir Şey isteyip beklemekte fakat bu bekleyiŐin manasından haberleri olan, istediği Şeyin mahiyetini olduğu gibi gören kaÇ kişi var? KaÇ kişi var ki vücudu zindanının kalebendi olmasın? Bu dünya bir

esir pazarı... Hepimiz satılık birer esiriz. Kibirlerimiz, gurur ve şehvetlerimizin yedeğinde sürüklenen birer esir... ” (Ayverdi, 2017, s. 169).

4. Dedikodu

Dedikodu veya diğer adıyla gıybet, aynı ortamda bulunulmayan bir kişi hakkında o kişinin hoşlanmayacağı sözler söylemek veya davranışlarda bulunmaktır. İnsanoğlu yaratılış icabı gerek arkasından gerekse yüzüne karşı olumsuz birtakım sözler duymaktan rahatsızlık duyar. Bu kavramın içeriğinde alay, hakaret, küçümseme gibi küçük düşürücü davranışlar bulunur. (Akdoğan, 2011, s. 373).

Dedikodunun din sosyolojisiyle alakası, toplumsal ilişkileri zedelemesi ve insanlar arasında kin ve nefret duygularının artmasına sebep olmasıdır. İki insan arasında yüz yüze konuşularak çözüme kavuşturulabilecek basit bir sorun, taraflardan birinin diğerini başkalarına kötölemesiyle gittikçe büyümektedir. Dedikodu, içerisinde kişinin gerçekte söylemediği sözleri ve yapmadığı davranışları da barındırdığı için toplum o kişiyi olduğundan daha kötü birisi olarak algılamakta ve bireyler arasında düşmanlık başlamaktadır.

Dedikodu, Kuran-ı Kerim’de kesin bir dille yasaklanmakta ve çok tiksindirici bir örnekle açıklanmaktadır: “Ey iman edenler! Zannın çoğundan sakının; çünkü bazı zanlar günahdır. Gizlilikleri araştırmayın, birbirinizin gıybetini yapmayın; herhangi biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Bak bundan tiksindiniz! Allah’a itaatsizlikten de sakının. Allah tövbeleri çokça kabul etmektedir, rahmeti sonsuzdur.” (Hucurat/49/12)

Peygamberimiz(sav) de Miraç’ta gıybet etmiş bir topluluğun vaziyetine şahit olmuş ve bizleri bu konuda uyarmıştır:

"Mi'raca çıkarıldığımda ben bakırdan tırnaklarla yüzlerini ve göğüslerini tırmalayan bir topluluğun yanından geçtim.

– Ey Cebrâil! Bunlar kimlerdir? diye sordum."

– Bunlar, (gıybet etmek suretiyle) insanların etlerini yiyenler ve onların şeref ve namuslarıyla oynayanlardır, cevabını verdi” (Ebû Dâvûd, Edeb 35).

Sâmiha Ayverdi'nin romanlarında dedikodu, ahlakî sorunlar arasında yer almaktadır. “Yaşayan Ölü” adlı eserde Leyla, büyükannesinin bulunduğu çevreden uzaklaşmasının sebeplerini anlatırken dedikodudan duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir:

“Beni her şeyden ziyade dedikodu yıldırmişti. Yüzüme gülenlerin arkamdan yağdırdıkları hiciv, istihfaf, istihza okları ile manevi kametim delik deşik olmuştu” (Ayverdi, 2017, s. 35).

“Mesihpaşa İmamı” romanında imam Halis Efendi, kahveye uğradığı bir gün mahalleye yeni taşınan yaşlı bir doktorun dedikodusunun yapıldığına şahit olmuştu. Konuşulanlara göre doktor, karısı öldükten sonra genç bir hanımla evlenmiş ve eşine olan kıskançlığı dillere düşmüştü. Halis Efendi, bir taraftan dinlerken diğer taraftan içinden şunları düşünmektedir:

“Şu dedikodu denen büyüğü şerbet ne tatlı bir içki idi ki aynı kâseye, müezzin Salim gibi gündelik adamlarla beraber ağır başlı geçinen kimseler de birlikte eğiliyor ve elden ele dolaşan bu artıktan, ne iğrenen ne de tiksinen oluyordu” (Ayverdi, 2017, s. 63).

5. Zan (Sû-i Zan)

“Belirli bir emareden hareketle ulaşılan bilgi” (el-İsfâhâni, 2017, s. 626) anlamında kullanılır. Doğruluğu ya da yanlışlığı kesin olarak kanıtlanmayan bilgiler için kullanılır. İslamiyet, bir kimsenin suçunun kanıtlanana kadar iyi zanda bulunulmasını tavsiye etmekte, hakkında kesin bilgi sahibi olunmayan konularda kötü zanda bulunmayı yasaklamaktadır (MEB, 2009, s. 396):

“Ey münafıklar! Siz aslında, Peygamberin ve inananların bir daha ailelerine geri dönmeyeceklerini sanmıştınız. Bu, sizin gönüllerinize güzel gösterildi de kötü zanda bulundunuz ve helâki hak eden bir kavim oldunuz”(Fetih/48/12).

Yazarın söz konusu eserlerinde zanla ilgili olarak ele alacağımız, Su-i Zan denilen kötü zandır.

“Yolcu Nereye Gidiyorsun” romanında Adli, sütannesinin evine geldiği bir gün, bir köşede sessizce oturmakta olan komşunun kızına denk geldi. Küçük kız

sigara paketlerinden çıkan pembemsi bir kâğıtla oynuyor, hiç konuşmuyor ve tepki de vermiyordu. Adli, kızın bu alaycı ve umursamaz tavrından sıkılmıştı. Fakat sütannesinden öğrendiği bir haberle kıza olan duyguları bir anda değişmişti. Adli, o anda, su-i zanda bulunarak hata yaptığının farkına varmış ve düşüncelerini şöyle ifade etmiştir:

“Zaten biz insanları hata çukuruna düşüren de hep görüş eğriliğinden başka neydi? Evet, biz zanlarımızın kurbanları idik. Bir hakikati kendi görüşümüzün rengine boyayarak seyrediyor ve bunu bir dava olarak bütün ömrümüzce müdafaa ediyorduk. Belki bu işimizde de samimi sayılırdık fakat kendi nokta-i nazarına göre haklı olan bir kimsenin aslında da haklı olması icap etmiyordu ki... Onun için hakikat denen, o bizim türlü isim verdiğimiz, türlü renklere bulduğumuz, türlü kalıplara döktüğümüz kudret; bazı gözlere, boyasız, renksiz, saf olarak kendini göstermekten bir an hâlî değildi” (Ayverdi, 2016, s. 269).

“Son Menzil” romanında yaşlı hademe Bekir’in herkesin meczup olarak bilip tanıdığı Türlü’yle ilgili kanaati, gördüğü bir rüya ile tamamen değişmiştir. Türlü, onun için artık eli öpülesi mübarek bir insandır. Mahallelinin ona küçük düşürücü laflar etmesi Bekir’i hayli üzmektedir. Yine bir gün, mahalleden bir adam Türlü’ye saygısızca laflar etmişti. Fakat Bekir, bir kütüphane hademesi olduğundan, bu saygısızlıklara ses çıkaramamıştı. Bekir’in bir zamanlar zanla hareket ettiği için yaşadığı pişmanlığı, yazar tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“-Be adam gene mi buradasın? Gene mi bitmez yetmez saçmalarla geleni geçeni kendine güldürüyorsun?”

Bekir bu laubali ve hürmetsiz konuşmadan müteessir olmuştu. Olmuştu ama bir zamanlar kendisinin de his bakımından, bu adamdan farksız olduğunu hatırlayarak geçmişine teessüf etti. Demek ki suçlar, yanlış hükümler, ayıplama ve iftiralar, hep cehilden, bilmemekten ileri geliyordu. Bir şeyin asli kıymetini görememek, insanda zan üzerine kurulmuş bir nevi taslak ve indi hükümlere sebebiyet veriyordu. Türlü’nün manevi tasarrufundan habersizlik de onu böylece hor ve zelil gösteriyordu” (Ayverdi, 2018, s. 196).

“İç algı gücü ve kuruntu” anlamlarına gelen vehim ise(çoğulu evham), zanla eş anlamlı olarak kullanılmakla beraber bir noktada ondan ayrılmaktadır. İki tahmini bilgiden doğruya yakın olan için zan, uzak olan içinse daha çok vehim kullanılır. (Durusoy, 2012)

Yazarın “Yolcu Nereye Gidiyorsun” adlı eserinde Cem Bey’in kaleme aldığı satırlarda vehimden bahsettiğini görüyoruz:

“Ey arkadaş, bil ki bu insan kalıbı ruha örtü oldu. Yürü, örtüyü giyen ruhu iste, kalıb yalama. Bu kalıptan dışarı çıkmaya korkma ki sen şu görünen heykel değilsin. Fakat sen hastasın, vehim hastalığına tutulmuşsun; bu illet, aklın sıhhatli sözleriyle bağdaşamaz ve onun caiz görmediğini görür. Her şeyden evvel bu hasta nabızı bir hekimin teşhisi eline uzat!” (Ayverdi, 2016, s. 90).

6. Hırs

Sözlükte, “aşırı şekilde tamahkâr olmak ve aşırı şekilde istemek” (el-İsfâhâni, 2017, s. 257) anlamlarına gelir. Genellikle maddi manevi birtakım imkânları elde etmek için yoğun biçimde çaba harcanmasıdır. (Çağırıcı, 1998)

Gazali’ye göre, bir kimse başkalarından önce kendini ıslah etmesini öğrenmelidir. Bunun için farz olan ilimleri ve ibadetleri öğrenmenin yanı sıra, kalbini de hastalıklardan arındırmalıdır. Öldürücü olan bu hastalıklardan birisi de hırsdır. (Gazâlî, 2002, s. 102)

Hırslı insanlar, küçük başarılarından mutlu olmazlar. İstedikleri sonucu alamadıkları zaman hayal kırıklığı yaşar ve ümitsizliğe kapılırlar. Hırslı kişide bir zaman sonra haset, sabırsızlık, kin, nefret gibi bazı ruhi hastalıklar da baş göstermeye başlar. Sağlıklı bir toplum tesis etmek, sağlıklı bireyler yetiştirmekle yakından ilişkili olduğuna göre, öncelikle bu hastalıkların tedavi edilmesi gerekir.

Hâris(hırs sahibi) kimseyi tedavi etmenin yolu şu üç şeyden geçmektedir: amel, sabır ve ilim. Amelden maksat; geçimde iktisatlı olmak, infakta aşırıya kaçmamak ve masrafları azaltıp kanaatkâr olmaktır. İlimden maksat ise kanaatin faydalı, hırs ve tamahın ise zararlı olduğunu bilmektir. Tamah ve hırsı çoğalan kişi,

insanlara muhtaç hale gelir ve yağcılık yapmak zorunda kalır. (Gazâlî, 2002, s. 534-539)

İnsan ve Şeytan romanında Doktor Şevket Bey'in en büyük hırsı, cemiyet tarafından itibar görmek, şan ve şöhret sahibi olmaktır. Bu hırsı yüzünden ömrü boyunca hiç tatil yapmadan yoğun bir şekilde çalışmıştır. Onun başarılı bir doktor olmasını sağlayan sebep, insanlara faydalı olma veya Allah'a iyi bir kul olma düşüncesi değil yalnızca yükselme sevdasıydı. Kendisinin de farkında olduğu bu hırsı Şevket Bey'in ağzından şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bütün bu kulağıma giden gitmeyen hükümler, belki bir meziyet sayılarak beni Halim Paşa'nın mutemedi haline sokmuştu ve belki hakkımda söylenen bütün bu sözler doğru idi. Fakat kimsenin bilmediği, hatta kendimin de oldukça geç seçip öğrendiğim gerçek; mevki, şöhret ve itibar kazanmak için maddi, manevi sonsuz bir mücadeleyi göze almış olmamdı. Yükselmek, büyük tıtr kazanmak neyi emrediyorsa ben onu yapıyordum. Muhitim iyiliklerimi, meziyetlerimi görüyor fakat bu müspet vasıflarımı dokuyup meydana getiren ihtirası görmüyordu. Onu yalnız kendim görüyor ve biliyordum.” (Ayverdi, 2017, s. 64).

Aynı romanda Şevket Bey, karısının bile bilmediği bu gerçekleri bu kez şöyle itiraf etmektedir:

“Belki hakkımda yükselen bütün bu sesler bir parça doğrudur fakat üstüme çevrilen o renk renk adeseler, benim tam ve hakiki rengim midir? Hatta karımınkinin bile az çok yanıldığına şahit olmuşumdur. Mesela faziletli adam olduğuma kendim de inanırım. Ancak fazilet için çalışmadığıma, değil karım, düşmanlarım bile inanmaz. Beni yakından da uzaktan da tanıyanlar, bir beşeriyet fedaisi zannederler. Hâlbuki Şaban Ağa'nın oğlu Şevket, yalnız cemiyetin bir hayırseveri, bir kurtarıcısı olmak için didinip faziletkâr olmamıştır. Küçük yaşından itibaren onu tahrik eden kuvvet, gurur ve benliğini tatmin edecek bir şerefe yetmekti” (Ayverdi, 2017, s. 139).

7. Öfke

Sözlükte “kırgınlık, öfke gazap” anlamlarına gelir. (Güneş, 2014) Aynı zamanda Allah’a nispet edilen sıfatlardan birisidir. Kuran-ı Kerim’de geçen gazap kelimeleri bazı yerlerde Allah’a, bazı yerlerde kula nispet edilmiştir. Allah’a gazap nispet edilmesinin sebebi, intikam alması anlamındadır. Yani insanlar arasındaki haksızlıklardan dolayı suçluyu cezalandırmasıdır. (Üzüm, 1996)

Öfke, her insanda bulunabilen doğal bir tepki verme biçimi iken kontrol altına alınmadığı takdirde, hem bireyler hem de toplum için yıkıcı davranışlarla sonuçlanabilmektedir. (Soykan, 1927, s. 20) Öfke, bir anda insanın aklını başından götüren, normalde yapmayacağı kötü işleri, sarf etmeyeceği kötü sözleri sarf ettiren kötü bir haldir ki hapisaneyi dolduranların birçoğu öfkesine yenik düşerek suç işlemiş insanlardır.

Peygamberimiz (sav), öfke kontrolüyle ilgili, “**Biriniz kızdığı anda ayaktaysa otursun, öfkesi geçtiyse ne âlâ, aksi takdirde yatsın!**” (Ebû Dâvûd, Edeb, 3/4782; Ahmed, V, 152) tavsiyesinde bulunmaktadır.

“Mesihpaşa İmamı” romanında İmam Halis Efendi’nin ahlaki özelliklerinden şöyle bahsedilmektedir:

“Bir kere çabuk öfkelenir ve öfkeleniği zaman da hiddeti yatışincaya kadar, bu çabuk ateş alan tabiat, onu bayağı ve uygunsuz sözlere ve hareketlere sürüklerdi” (Ayverdi, 2017, s. 18).

“Yaşayan Ölü” adlı eserinde Sâmiha Ayverdi, Leyla’nın büyükannesinin rahatsızlanmasıyla ona duyduğu öfkenin yerini merhamet ve acıma duygusuna bırakmasını şöyle anlatmaktadır:

“Ona fenalıkların ve kötülüklerin, birlik manzumesinin süfli fakat zaruri icapları olduğundan cahil olduğum zamanlar, payanız bir öfke, hatta kin duyardım. Lakin şimdi, bu kin ve düşmanlığın yerine bir çeşit rikkat hâkim oldu. Esasen bütün nefretlerim ve hiddetlerim, havaya dağılan bir duman parçası gibi yok olmuş bulunuyor; bundan sonra istesem de onların kesif karanlığını idrak etmemin anlamı yok” (Ayverdi, 2017, s. 201).

“Batmayan Gün” romanında bahçıvan Rüstem’le aşçı Şaban bir gün kavga etmektedirler. Rüstem, Şaban’ı kovalarken onları gören İrfan Paşa, Rüstem’e öfkeyle ilgili şöyle nasihat etmektedir:

“-Rüstem, gel buraya... diye beni pencerenin altına çağırdı, yaklaştım. Elini gökyüzüne kaldırdı. Sürü ile kuşlar uçuyordu.

-Bak şu kuşlara, hiç uçarken birbirlerine çarpıyorlar mı? dedi.

-Hayır, efendim, dedim.

-Çünkü biri yukarıdan uçarken öteki aşağı iner. Sen bir kuş kadar da mı olamıyorsun? Baktın ki karşıdaki öfkelenmiş sen de aşağıdan al... geçim böyle olur oğlum... dedi” (Ayverdi, 2017, s. 33).

Aynı romanda Aliye’nin Cevat ve Hüsnü’ye okuduğu şu satırlar öfkelenen kişinin durumunu gözler önüne sermektedir:

“ Hiddet ve öfke zaaf eseridir. Bu hareketlerde bulunan kimse, elinden silahını düşürmüş demektir” (Ayverdi, 2017, s. 78).

Doktor Cevat, kendisine verilen bir makbuzun sahte çıkmasına çok sinirlenmiştir. Kerim Bey, Cevat’ın bu öfkesini Roma İmparatoru Marc Orel’in şu sözüyle yatıştırmıştır:

“Hiddetiniz, hiddetinize sebep olan şeyden daha zararlıdır” (Ayverdi, 2017, s. 269).

8. Kin, Nefret

Kin, sözlükte; “Gizli düşmanlık, öç alma duygusu, nefret, hınç ve birisinden içten içe öç almaya yönelik şiddetli düşmanlık beslemek” (MEB, 2009, s. 206) anlamlarında kullanılır. Ragıp el İsfehani ise, Kin ve nefreti tarif etmek için yakın anlamlı olan “buğz” kelimesini kullanır. Ona göre buğz, sevilmeyen bir şeye karşı kalbin hissettiği nefrettir. Sevginin karşıtıdır. (el-İsfâhâni, 2017, s. 158)

Kuran-ı Kerim’de kin, genellikle düşmanlıkla beraber kullanılmıştır. Maide Suresinde Allah Teâlâ, Yahudilerin aralarına kin ve düşmanlık vermek suretiyle cezalandırıldıklarından bahsetmektedir: “And olsun, Rabbinden sana indirilen,

onlardan çoğunun taşkınlıklarını ve inkârlarını artıracaktır. Biz de onların arasına kıyamet gününe kadar sürecek düşmanlık ve kin salıverdik.” (Maide/5/64) Peygamberimiz (sav), insanları birbirlerine kin beslememeleri hususunda uyarmıştır: “Ey Allah'ın kulları, Allah'ın emrettiği gibi kardeş olunuz, Birbirinize kin beslemeyiniz, birbirinize Sırt çevirmeyiniz, alıcısı olmadığınız bir malı da övmeyiniz”(Tabarani ,697).

Sâmiha Ayverdi, “Son Menzil” romanında Haşim’in, Aziz’e olan kin ve nefretini Haşim’in ağzından şu şekilde anlatmaktadır:

“Şüphesiz ki içinin aynasında gördüğü nakış, onun nakışı idi; aynanın değildi. Lakin Haşim, hiçbir şey istemediği bu kızın günün birinde elinden çalınmak tehlikesiyle tehdit olunmakta idi. İşte, o aynayı çalmak isteyen adama, her nefes biraz daha büyüyen bir kin ve nefret hissediyordu. Senelerden beri onu evinin içine alması bu netice için miydi? Hem Haşim Aziz’in yaman, çok yaman bir sevgi ile hasta olduğunu da biliyordu. Ne yapmalı, bu genç başı Melek’in başından uzaklaştırmak için ne yapmalı idi?” (Ayverdi, 2018, s. 143)

“Yolcu Nereye Gidiyorsun” romanında Adli, sokakta yürürken ağaç dallarından düşen yaprakların tesiriyle gözlerini istemsiz olarak kapatmasından yola çıkarak mükemmel bir surette yaratılmış olan insan organizmasını düşünmeye başlamıştır. Vücudun her noktası, kendini dışardan gelebilecek tehlikelere karşı koruyor ve en ufak saldırıda tepki veriyordu. Mesela öksürmek, vücudumuzun kendini korumak için verdiği bir reaksiyondan ibaretti. Peki, kin ve nefret gibi kötü huylara karşı bizi kim koruyacaktı? Adli, bu sorunun cevabını ararken, onun aklından geçenler şöyle ifade edilmektedir:

“Uzviyet, içten dıştan böylece düşmanlarına karşı silahlı ve tetik, savaşır dururken manevi tehlikelere ne gibi bir karşı ordumuz olduğunu düşündüm. Kibirlerimiz, kinlerimiz, haset ve riyalarımıza karşı bizi kim koruyordu? Öyle kimseler tanıyordum ki bütün bu tutulup yakalanmaz iç hastalıklarının tahribine, manevi bünyelerini açık bırakmışlardı. Hatta biz hepimiz, az çok aynı derdin pençesinde değil miydik? Şu halde bu iç tehlikesine karşı hangi silah, hangi ordu, hangi teçhizatla karşı durabilecektik?”

Akil ve irade ile mi? Evet belki bunlarla. Fakat aklımızı ve irademizi de aynı illetlerle malul etmemiş olduğumuz ne malumdu?” (Ayverdi, 2016, s. 229)

“Batmayan Gün” romanında Aliye’nin büyükbabası İrfan Paşa’dan aktardığı şu söz de insanların kalbini kötülüklerden arındırmasının önemini ifade eder:

“Bir kimse için gönül rahatı, herhangi bir fert için kalbinde fenalık, kin ve öfkeden bir şey kalmadıkça hâsıl olmaz” (Ayverdi, 2017, s. 223).

9. Şehvet

“Kişinin insan olarak ulaşmak isteği şeylere karşı duymuş olduğu sınırsız arzu, dünya nimetlerine karşı aşırı istek” (MEB, 2009, s. 339) anlamına gelir.

Ragıp el-İsfehani, şehveti, gerçek şehvet ve sahte şehvet olmak üzere iki kısma ayırır. Gerçek şehvet, olmadığında bedeni güçsüz bırakan şehvettir. Aç ve susuz kalınca ortaya çıkan şehvet gibi. Sahte şehvet ise eksik olduğunda bünyenin dengesini sarsmayan nefsin arzu ettiği, zevk unsuru olan şeylerdir. (el-İsfâhâni, 2017, s. 539)

Sâmiha Ayverdi’nin incelemeye çalıştığımız romanlarında, romandaki başkarakterler, ruhi tekâmüllerini tamamlayıp insan-ı kâmil olmaları yolunda dünyevi bir aşk yaşarlar.

“İnsan ve Şeytan” romanında Doktor Şevket, Lale’yle açığa çıkan fakat o güne kadar farkına varmadığı şehvetinin esiri olmuştur. Bu şehvet uğruna ömrünü adadığı mesleğini ve kariyerini, çevresini ve ailesini hiçe saymıştır. İçine düştüğü buhranı Şevket Bey şöyle ifade etmektedir:

“Ne olurdu, sevdiği ve aşkına esir olduğu için yükselen kimselerden olsaydım. Evet, ben aşkları yüzünden ilham alan büyükler zümresinden değildim. Onlar, o adamlar, içlerindeki ateşi bu kadınların elleriyle karıştırmak, şulelendirmek ışık saçan meşaleler haline sokmak için sevdiler.

Onların aşktı, benimki şehvet. Onlar, aşk denen rehberin kanatlarına binerek uçtular; ben şehvet denen eli kamçılı zorbanın emrinde sürüklendim.

“Eğer nefsin şehveti aşk olmuş olsaydı eşek ve öküz, âlemde âşıkların baş defterine yazılırdı.” diyen büyük insan ne doğru, ne doğru söylemiş” (Ayverdi, 2017, s. 204).

Sâmiha Hanım’ın romanlarında, başkarakterleri Allah aşkına ulaştıran maddi bir aşk veya bir mürşit var olmuştur. “İnsan ve Şeytan” romanında, Şevket Bey için bu unsur Lale’dir. Fakat Şevket Bey’i Lale’ye müptela eden şey diğerlerinden farklı olarak aşk değil şehvettir.

Lale, Şevket Bey’in şehvetini gün yüzüne çıkarmakla birlikte, onun manevi aydınlanmasını ve daha önceden kendinde farkına varamadığı bazı gayri ahlaki özelliklerinin de farkına varmasını sağlamıştır. Zina, “yasaklanan bir şeyden zevk almak” olarak genel bir ifadeyle tanımlanırsa Şevket Bey kendisi için bir nevi Lale’den önce de zina yaptığını düşünmektedir:

“Bana bir fahişenin baştan çıkardığı adam, diyorlar. Ne yanlış söz. Bilmiyorlar ki ben evvelce de zina ediyordum. Gururum, nahvetim, kibrim, haset, kin ve ihtiraslarımın hazlarıyla gizlice zina ediyordum. Ve kendimi de bu bin bir fahişenin koynunda mest ve mahmurum.

Zina, kendinin olmayan haramdan zevk çeşnisi almaktan başka nedir? Ben de işte bütün ömrümce nefsimin gizli ve aşikâr hazları ile sarhoş oldum. Kulağım, gözüm, düşüncem yolu ile durmadan zina ettim” (Ayverdi, 2017, s. 269).

10. Menfaatçilik

Arapça “n-f-a” kökünden gelen menfaat, “iyiliklere ulaşmak için kullanılan şey demektir. Bunun zıddı ise zarardır” (el-İsfâhâni, 2017, s. 1077).

Sâmiha Ayverdi’nin söz konusu romanlarında menfaat olgusuna “Yaşayan Ölü” romanında sık sık yer verildiğini görmekteyiz. Leyla’nın büyükannesinin muhitinden kaçıp Konya’ya yerleşmesinin altında yatan asıl sebep de insanlar arası ilişkilerin çıkar merkezli olmasından kaynaklanıyordu.

Leyla, Seniye’ye mektubunda insanlar arasındaki ilişkilerin devamını sağlayan unsurun menfaat olduğundan, menfaat ortadan kalktığında ilişkilerin sona ereceğinden bahsetmektedir:

“Orta seviye adamındaki tetkiklerimin dostluk levhası ise apaçık bir menfaatten ibaretti. Birinin dolambaçlı yoldan gittiği neticeye, diğeri doğruca yürüyordu.

Hatta seni bile aynı girdabın helezonuna takılmış farz ettiğim günlerim oldu. Öyle ya... Benimle olan dostluğun değil iki sene, iki gün bile seni benden uzaklaştıramayacağını zannederken bu dostluğa tercih edeceğin bir başka muhatap bulunca beni unutmuşsun. Sevmek de bir çeşit menfaat değil mi? Şüphe yok ki kocanda büyük bir zevk, hayranlık bulduğun için seviyorsun. Günün birinde bu kar, bu kazanç, herhangi bir sebeple ortadan kalkacak olursa sevgini de sürükleyip götüreceksin ve sen artık sevmeyeceksin” (Ayverdi, 2017, s. 34).

Leyla, Konya’da Çelebi ve ailesinin yanında kalmaya başladıktan sonra, çıkar gözetmeksizin iyi insan olmalarının, onlarda gözlemlediği en büyük erdem olduğunu ifade etmektedir:

“Ne tuhaf... Bu kapının eşiğinden asla hayatın keşmekeşleri, ihtirasları atlamıyor. Bence onların en büyük meziyetleri, menfaatlerine dokunulduğu zaman küsmemeleri ve temas ettikleri kimselerden faydalanmaya çalışmamalarıdır” (Ayverdi, 2017, s. 156).

Bu kez Leyla, kendini sorgulayarak Ayşe ve ailesine karşı beslediği güzel hislerin menfaatle ilgisinin olup olmadığını sorgulamaktadır:

“Düşünüyorum bu muhite ayakbastım basalı en küçük bir zahmet ve mihnetle canım yakılmadı. Daima hoşlandım, sevildim ve okşandım. Fakat acaba günün birinde bu çatı altında görmüş olduğum şefkat, müsamaha ve sevginin içine acılık, hoşnutsuzluk gibi herhangi menfi bir unsur katılacak olursa ben gene büyük insanlara aynı sevgi, aynı rabita ve mihneti hissedebilecek miyim? Yoksa Çelebi’nin, Ayşe’nin hatta Şükriye Hanım’ın kendilerini değil de iltifatlarını, okşamalarını ve lütufluklarını mı seviyorum? Eğer böyle ise beşer kalabalıklarını esir etmiş olan menfaat, ondan nefret etmeme rağmen henüz efendim olmaktan çıkmamış ve ben de bu sözde öğrendiğim menfaatin kulu olmaktan kurtulamamışım” (Ayverdi, 2017, s. 86).

Leyla'nın zengin ve aristokrat bir çevreden geliyor olmasına rağmen Çelebi ve ailesi gibi mütevazı ve kendi halinde yaşayan insanlarla olan dostluğu, Leyla'nın çevresi tarafından oldukça garipsenmiştir. Bu yüzden Leyla'yla birlikte bu temiz insanlar da çeşitli iftiralara maruz kalmıştır. Leyla, mektubunda Seniye'yle şöyle dertleşmektedir:

“Hep menfaatle itham edilmiş hep yalan ve riya nikabı ile örtülü farz edilen bir dostluk... Fakat benim için bu töhmetleri yüklenen dostlarım susuyor hatta bazı bazı öfkeli cümlelerle taşmamı bile, sükûtlarının asaletiyle önlüyorlar. Halkın hezeyan ve iftiralarını, kabalık ve alçaklıklarını onların şuurlu bir irade ile zırhlanmış manevi sağlamlıkları süratle defediyor, hatta mağlup ediyor. Fakat kırılan her dalgayı bir başka dalganın takip etmesine mani olamıyorlar. Çünkü onlar dünya icaplarını yeryüzünden kaldırmaya uğraşan ahmaklardan değildir” (Ayverdi, 2017, s. 91).

11. Şüphe

Şüphe etmek, günlük zihinsel faaliyetlerimizden biridir. Fakat bu eylem, bir kimseye veya bir habere karşı zıtlaşmak anlamı taşıdığından genellikle olumsuz bir çağrışım yapmaktadır. (Ceylan, 2012, s. 159)

İnsanlık tarihine baktığımızda, toplumların yanlış ve batıl inançlardan uzaklaşıp doğru bilgiyi ve inançları bulmalarında şüphe etkili olmuştur. Mevcut durumdan şüphe duymak, yeni bir değişim ve dönüşüm sürecinin sinyali olmaktadır. (Ceylan, 2012, s. 159)

“Son Menzil” romanında Okçu, Ressam Haşim'in şüpheli olmasından ve şüphenin zararlarından şöyle bahsetmektedir:

“Bugüne kadar onun zavallı idrakine öyle bir şüphe yoldaşlık edegelmiştir ki bu kötü arkadaşı ona yilandan daha zararlı, daha öldürücü olmuştur. Çünkü yılan, nihayet bir kimsenin cismine zarar verir fakat şüphe, insanın cevherine, canına kasteder” (Ayverdi, 2018, s. 190).

12. İsrâf

Evrende bulunan mükemmel düzeninin sürüp gitmesini sağlayan bir denge vardır. Bu denge bozulmadığı sürece düzen de kusursuz işlemeye devam eder. Bunun gibi dünya hayatını da dengede tutan bazı kurallar vardır. Savurganlık ve aşırıya kaçan harcamalar, hem bireysel hem de toplumsal dengeyi bozabilir. Bu noktada sorumluluğun insana verildiği Kur'an'da şöyle ifade edilmektedir (Kayhan, 2006, s. 149): “Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız” (Rahman/55/7-8).

Sözlükte israf, “insanın yaptığı herhangi bir işteki her tür haddi aşmayı” (el-İsfâhâni, 2017, s. 466) ifade etmek için kullanılır. Gazali'ye göre ise cömertlik, israfla cimrilik arasındaki ılımlılığı ifade eder. (Gazâlî, 2002, s. 134)

“İnsan ve Şeytan” romanında Doktor Şevket Bey'in yeğeni Ferhat'ın müsrifliğinden, Ferhat'a kıyasla Doktor Murat'ın ise tutumlu olmasından bahsedilmektedir:

“Birkaç saat evvel karımla mutabık kalamadığımız bahsin serin rüzgârını ikimiz de unutmuştuk, herkes gibi de biz de neşeliydik. Güzin Ferhat'ın gardırobu ile alay ediyor; çizgili, kutulu, açık yeşil, devetüyü, kurşuni, beyaz, siyah gibi saydığı elbiselerini on dörde çıkarıyordu. Ferhat ise Güzin'in unuttuğu veya hatırlayamadığı kostümleri; smokin, frak, av ve at elbiselerini de katarak bu adedi yirmi üçe yükseltti. Doktor Murat, hayret içinde idi.

-Ben, dedi yirmi altı yaşından sonra smokin ve frak yaptırmıştım ve hiçbir zaman elbiselerimin yedi, nihayet sekizi geçtiğini bilmem” (Ayverdi, 2017, s. 39).

13. Yalancılık- İkiyüzlülük

Arapçası kizb(kezib) olan yalan, sözlükte doğruluğun karşıtı, aldatmak amacıyla bir konuda gerçeğe aykırı haber vermek anlamlarında kullanılır. Kuran-ı Kerim'de yalan, genellikle iman meselelerinde Allah'ı, Allah'ın nimetlerini, ahireti, peygamberleri ve kitapları inkâr etmek anlamlarında kullanılmıştır. (MEB, 2009) “İnandığı, düşündüğü gibi davranmama, özü sözü bir olmama, riya, riyakârlık,

mürailik” (MEB, 2009) anlamlarına gelen ikiyüzlülükle yalanı birbirine benzetebiliriz.

Yalancılık, hem bireysel hem toplumsal bazda ciddi bir sorun olarak kabul edilmektedir. Yalan söylemek bir kişilik zaafıdır. Bunun yanında yalan söyleyen kişi toplumdaki güvenilirliğini kaybederken itibarını da kaybetmiş olur. İtibarı sayesinde toplumdaki konumunu ve sosyal ilişkilerini devam ettiren kişi, yalanla birlikte insanlar yanındaki kredisini kaybetmiş olur. (Akdoğan, 2011, s. 365-366)

Birçok ayette Allah’ın açık olan nimetlerini inkâr edenler “yalancılar” olarak nitelendirilmektedir :“Ayetlerimizi ve ahirete kavuşmayı yalanlayanlar, onların amelleri boşa çıkmıştır. Onlar yaptıklarından başkasıyla mı cezalandırılacaklardı?” (Araf/7/147)

Yalan sözden maksat genel anlamda yalan, yalancı şahitlik, iftira gibi şeyler olsa da Hac Suresi’nde“ “İşte böyle; kim Allah’ın haram kıldıklarını (gözetip hükümlerini) yüceltirse Rabbinin katında kendisi için hayırlıdır. Size (haklarında yasaklar) okunanlar dışındaki hayvanlar helal kılındı. Öyleyse iğrenç bir pislik olan putlardan kaçın, yalan söz söylemekten de kaçın” (Hac/22/30) ayetinde anlatılmak istenen küfür ve şirke götüren sapık inançlardır. (Mevdudi, *tefhimul kuran*)

Hadis-i Şeriflerde ise yalan ve yalancılık yerilerek yalanın, ikiyüzlü ve sahtekâr kişi olan münafığın alameti olduğu bildirilmektedir: “Dört haslet vardır, kimde bu hasletler bulunursa o kimse halis münafıktır. Kimde de bunlardan biri bulunursa onu bırakıncaya kadar kendinde nifaktan bir haslet var demektir: Emanet edilince hıyanet eder, konuşunca yalan söyler, söz verince sözünde durmaz, husumet edince haddi aşar.” (Buharî, İman, 2/ 24)

Yalanın her türlüünden uzak durmamızı tavsiye eden Peygamberimiz(sav) için Abdullah b. Âmir (r.a.) diyor ki, “ Peygamberimizin evimizde bulunduğu bir günde annem, ‘Yavrum gel, sana bir şey vereceğim’ diye beni çağırdı. Peygamberimiz anneme: ‘Çocuğa ne vermek istedin?’ diye sordu. Annem: ‘Hurma vermek istedim.’ dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz: “Eğer bir şey vermeseydin sana bir yalan günah yazılırdı” buyurdu. (Ebu Davud, Edeb, 45/80)

Sâmiha Ayverdi'nin romanlarından Yolcu Nereye Gidiyorsun 'da yönlendirici ve bilge kişiyi temsil eden Cem Bey'le mektuplaşan Adli, ailesinden göremediği sevgi ve ilgiyi Cem Bey'de bulmuştur. Adli, bir gün konağa gelen misafirlere büyükannesinin odasını gezdirirken duvardaki levhaları kendi yorumunu da katarak onlara anlatmış, misafirler bu eserlere hayran kalmıştır. (Kırzioğlu, 1990, s. 496) Adli, misafirlerin ardından yaşadığı ruh halini bir mektubunda özeleştiri yaparak Cem Bey şöyle anlatmaktadır:

“ Neden üzülüyorum biliyor musunuz? Ben onlara bu levhaların izahlarını verirken kendimi size benzer göstermekten ve hissetmekten mağrurdum. Hâlbuki olduğumdan başka görünmek, bilirsiniz ki düşmekten korktuğum ve daima çekindiğim bir ruh haletidir. Belki bunca senedir sizinle alışveriş etmekten maksud olan neticeyi hâsıl etmemiş olmam da bir kabahat. Fakat beni daha fazla üzen, bazen böyle sahtekârlıkları kabul etmiş olmam zannediyorum. Bir kere demiştiniz ki ateş her ne kadar kırmızı yüzlü, kıvılcımı ve şulesi cihetinden de nuranidir fakat sen o ateşin filinden ve eserinden olan siyah ediciliğe bak! Öyle değil mi, her neyi yaksa ve alevi geçse o şey simsiyah olur. Şekli aydınlık, eseri karanlıktır. Yalancı, iddiacı ve ikiyüzlü olanların da sözleri ve işleri bundan başka nedir? Ve ben de o andaki vecdimi devam ettirememek suçu ile ateşten başka neyim?

Adı geçen romanda Adli, kendi de dâhil olmak üzere insanoğlunun yapmacık davranmasından ve her an yalanla iç içe olmasından duyduğu üzüntüyü şöyle dile getirmektedir:

“Kendilerini söylemek, başkalarını dinlemek için yaratılmış farz ederek her mecliste, her fırsatta, her yerde konuşanlardan biri olan doktoru hemen dinlemeksizin cevap verip tasdik ederken, düşünüyordum: Gülmek istemediğimiz zaman tebessüme, söylemek istemediğimiz zaman uzun bir sohbe mecbur olan biz insanlar; hareketlerimizde, sözlerimizde çok defa, sahte, ikiyüzlü ve yalancı idik. Komşunun hiç hoşlanmadığımız arsız çocuğunu babasının hatırı için okşayan elimiz yalancı, aksi yüzlü şefimize yazacağımız mektubun kalemini tutan elimiz yalancı, bizi olsun bitsin diye yaptığımız ziyaretlere götüren ayaklarımız yalancı, şimdi doktoru dinlediğim gibi, bitmesini sabırla beklediğimiz bir gevezeliği tebessümle

dinler görünen yüzümüz yalancı... Sonra şu da var ki, meydana vurduğumuz his ve düşüncelerimiz, gizli kalmasına lüzum gördüklerimizin yanında ne. Şu sahtelikle mayalanmış olan hayatta, yalan olmayan ne var? Acaba bunu bilmediğim için mi, içime daima eza veren itham edici bir hissin takibinden kurtulamıyorum?” (Ayverdi, 2016, s. 282)

Aynı eserde Adli, vicdan muhasebesi yaparak, kendisinin Mecbure'ye olan alakasını gizli tutmasını ikiyüzlülük olarak değerlendirmektedir:

“Ekseri düşünürüm. Ben, kime karşı olduğum gibi görünmekteyim? Hiç! Evet, esefle itiraf ederim ki hiç!

İşte Sinan, işte Mecbure. Bana Sinan'a Mecbure'yi, Mecbure 'ye kendisini sevdiğimi itiraf ettirmeyen nedir? Hamurumda olan bir sahtekârlık icabı değil mi?” (Ayverdi, 2016, s. 282)

Adı geçen eserde başkarakter Adli, Mecbure'ye Sinan'ın da alaka duyduğunu öğrendikten sonra aralarından çekilmiştir. Diğer taraftan baba evinin hizmetlilerinden iyi kalpli genç kız Gülfem, hasta yatağında ölmüştür. Uzun yıllardır Adli'ye karşılıksız duyduğu aşkını ölmeden önce Adli'nin ismini sayıklayarak itiraf etmiştir. Üst üste gelen bu iki olay Adli için psikolojik bir yıkım olmuştur. Onu gece vakti sokakta gören Seyfi Bey'le aralarında geçen konuşmada yalan söylemek zorunda kalan Adli, böyle kolaylıkla yalan söylemiş olmasından duyduğu vicdani rahatsızlığı şöyle dile getirmiştir:

“- Söyle bakalım nen var senin? Gece vakti buralarda dolaşmana sebep ne?

- Uzun zamandır hasta yatan kızcağızımız vardı, öldü. Onu uğurlamaktan gelirken bir arkadaşına uğradım, geç kalmışım...

Yalan! Evet, yalancı dünyanın yalancı insanları arasında ben de bir yalancıyım. Dosta bu yalan, arkadaşına bu yalan, sevgiliye bu yalan, hep, hep bu yalan.”

“Yaşayan Ölü” romanında Leyla, can dostu Seniye'nin kocası Ekmel'e duyduğu aşkı kendine bile itiraf etmekten hicap duymaktadır. Akli ve gönül arasındaki çatışmayı ve içine bulunduğu durumu şöyle dile getirmektedir:

“Hep mi kendi kendini aldatacak, yalan söyleyecek, riya yapacaksın? Sen yüzünü göstermemek için perçemiyle gözlerini örten çocuk gibisin. Çek artık o perçemi yüzünden. Yalanların yeter, itiraf et ki aşk, mukavemet kırıcı ile seni çoktan beri istila etti. Bunu belki bir Seniye bir Ayşe bilmiyor, fakat kendin nasıl bilmezsin?” (Ayverdi, 2017, s. 147)

“İnsan ve Şeytan” eserinde Doktor Şevket karısı İsmet Hanım’a derin bir saygı, bağlılık ve hayranlık duymaktadır. Eşinin ısrarıyla izne ayrılan ve istirahat edeceğine söz veren Doktor Şevket Bey, çocukluk hatıralarını bir deftere gizli gizli yazmaya başlamıştır. Amacı, hatıralarını yazıp bitirdikten sonra okuması için bu defteri İsmet Hanım’a vermektir. Fakat dinleneceğine söz verdiği için bu defterden bahsetmemiştir. Şevket Bey, “İnsan kadını” diyerek tarif ettiği eşine yalan söylemiş olmasına hayretini şöyle dile getirmektedir:

“ Karımın derini ve doğruyu gören bakışlarımı içimi tarıyor hâlbuki hissettiğim ezgiye rağmen, neşeli görüldüğümü zannediyordum. Demek ki muvaffak olamamışım. Bütün gayretime rağmen İsmet’in gözünden kaçmayan bu durgunluğun başlıca iki sebebi var. Biri hayatımı adım adım takip eden kadına, masum bir sebeple de olsa çekinmeden yalan söyleyebilmiş olmanın azabı. Evet, ona günün hesabını yattım, oturdum, gezdim diye verirken bunun ne kocaman ve ne ustalıklı söylenmiş bir yalan olduğuna hayret edişim. Sonra Güzin’in o sıkıcı sükûtu ve somurtkanlığı.

Belki karıma bir boy aynasının ikaz ve ihtarıyla düşündüğüm ve fiile koyduğum davayı söylememekte haklı idim fakat hayret ettiğim nokta, hiç kızarmadan ve telaşlanmadan yalan söyleyebilmiş olmamdı” (Ayverdi, 2017, s. 33).

“Son Menzil” romanının fantastik ve meczup tipi Türülü, her ne kadar toplumdan kopuk birisini temsil etse de aslında onda pek çok kimsenin anlayamadığı bir cevher gizlidir. Şöhret Dadı ve Okçu bu cevhere inananlardır. Kütüphane hademesi Bekir ise önceleri onunla ilgili anlatılanlara pek inanmamakla birlikte gözüyle şahit olduğu birkaç olaydan sonra Türülü ’den korkar olmuştur. Kendisine beddua eder de işini kaybederse diye onunla olabildiğince muhatap

olmamaya gayret ederdi. Türlü, Bekir’le aralarında geçen bir diyalogda insanların ikiyüzlü olduklarını ve asıl onlardan korkması gerektiğini şöyle anlatmaktadır:

“-Benden ne demeye korkuyorsun be adam? Korkacaksan kendinden kork!

-Peki Efendim!

-Peki diyorsun ama inanmıyorsun.

Hakikaten Bekir sırf itiraz edip Türlü’yü kızdırmamak için peki demişti. Hâlbuki hakiki hissini söylemeye cesaret etmiş olsaydı “Benim içimde ne var ki korkayım” diyecekti.

Türlü, bu gizli kalmış itiraza en heybetli sesiyle cevap verdi:

-Keşke içiniz sandığınız gibi bomboş olsa... Keşke içinizde yuva tutmuş olan şeytan, boynuzlu çingiraklı olsa... Benden korktuğun gibi onu da görünce bir kaldırımdan ötekine kaçardın. Sade sen değil, bakıyorum da insanları içlerindeki şeytan ne türlü rezil etmiş.” İnsanız diye geziyorlar ama derilerini yüzsen altından kimi kurt, kimi tilki, kimi horoz, kimi domuz çıkacak!” (Ayverdi, 2018, s. 48).

Sâmiha Ayverdi’nin romanlarında ikiyüzlülük ve yalancılığı en güzel temsil eden karakter, “Son Menzil” romanında Seniha’nın eşi Siret’tir. Asil bir hanımefendi olan Seniha’nın bayağı ve gösteriş meraklısı bir aktör olan Siret’le evliliği ve Siret’in içkici ve zevk düşkününü çevresiyle yaşadığı uyum problemi, sosyolojik bir vaka olarak değerlendirilebilir. Yazar bize romanda, Siret’i şu olumsuz özelliklerle anlatır:

“Siret, ekseri yardım birliklerinde azadır çünkü ictimaî teşekküllere mensubiyet gururunu okşar. Ama kendisini halka el uzatır gösteren bu adamın en yakınlarına dahi yardımı dokunmaz. Fikir adamlarının karşısında hürmetkâr bir sükûta varır, sanatkârlara ve edebiyatçılara hayran görünebilir, siyaset ve iş adamlarına yaltaklanır. Fakat ellerinden alkış izleri silinmeden de dudakları hor görme istihza için harekete geçebilir. Basit kimseleri avlayarak gazetesine havadis yetiştiren acemi bir taşra muhabiri gibi, hazin vakaları alaycı bir eda ile izah ederek büyüdür” (Ayverdi, 2018, s. 82).

Yaşayan Ölü romanında Leyla, en yakın arkadaşı Seniye'nin eşi Ekmel'e duyduğu aşktan dolayı vicdan azabı çekmektedir. Ayşe'nin de Ekmel'i çok saf bir aşkla sevdiğini biliyor olması duyduğu utancı arttırmaktadır. Kendine dahi itiraf etmekten çekindiği bu duyguları gizlemeye çalıştığı için Leyla, kendisini yalancı biri gibi hissetmektedir. Yaşadığı bu karmaşık ruh halini şöyle anlatmaktadır:

“Hep mi kendi kendini aldatacak, yalan söyleyecek, riya yapacaksın? Sen yüzünü göstermemek için perçemiyle gözlerini örten çocuk gibisin. Çek artık o perçemi yüzünden. Yalanların yeter, itiraf et ki aşk, mukavemet kırıcı güzelliği ile seni çoktan beri istila etti. Bunu belki bir Seniye bir Ayşe bilmiyor, fakat kendin nasıl bilmezsin?” (Ayverdi, 2017, s. 147)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFA DAİR TEMALAR

A. Tasavvuf

Tasavvufun onu tecrübe eden her sūfide bıraktığı anlamın farklı olması bakımından birçok farklı tanımı yapılabilmektedir. (Gürer, 2014, s. 29) Yaşayanların tecrübeleri dışında bir tarif yapılacaktır olursa “Tasavvuf, dindar bir Müslümanın Cenab-ı Hakk’a daha yakın olmak amacıyla, nefsinin terbiye ederek ibadet ve irfan yolunda yürümesi, böylece kâmil insan olmaya çalışmasıdır” (Gürer, 2014, s. 30). Başka bir tanıma göre Tasavvuf, “kişinin dünya ile ilgisini kesmek ve nefsi yenmek suretiyle, manevî kirlilerden arınarak ruhî kuvvetleri harekete geçirme ve böylece Allah’a yaklaşma, kavuşma yolu” (Kirman, 2011, s. 320).

Gazali’ye göre Tasavvuf, “Kalbini her şeyden ayırıp Allah’a yönelmek, başkalarına kıymet vermemek demektir” (Gazâlî, 2002, s. 635). Tanımlara göre tasavvufun gayesi, Allah’a daha yakın olma isteğidir. Bu amaca ulaşma yolunda, nefis terbiyesi büyük önem arz etmektedir. Nefis terbiyesi için, kişinin dünyalık istek ve arzularından olabildiğince terk etmesi gerekir.

Peygamberimiz(sav) zamanında Müslümanlar, merak ettiği konuları bizzat Peygamberimiz’e (sav) sorarak öğreniyorlardı. Onun vefatından sonra ise problemlere çözüm getirecek böyle bir yetkili kalmadı. Dinin üç boyutu olan İman, İslam ve İhsan’ın; üç ilim dalının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İmanî boyutunda Kelam, İslami boyutunda Fıkıh(İslam Hukuku), İhsan boyutunda ise Tasavvuf, ortaya çıkan sorunlara yanıt aramıştır.

Tasavvuf; kelime olarak Kur’an’da geçmemekle birlikte şükür, zikir, tefekkür, güzel ahlak gibi konular Kuran’ın da ele aldığı konulardır. Dolayısıyla Tasavvuf, İslam’ın içindedir. (Gürer, 2014, s. 36-37)

Sosyoloji, insanın dışında olan toplumla Tasavvuf ise insanın iç âlemiyle alakadar olan birbirinden çok farklı iki ayrı disiplin gibi görünmektedir. Sosyoloji; insan topluluklarına, Tasavvuf ise; birliğe yönelmektedir. Toplumsal olan her olgu sosyolojinin konusu olduğu gibi, tasavvuf da sosyolojinin konularındandır. Toplumu

oluşturan bireyler neden mistik anlayışlara yönelirler? Bu yönelimleri, diğer insanlarla ve toplumla ilişkilerini nasıl etkiler? Toplumsal bir grup olarak tarikatların ortaya çıkma sebepleri nelerdir ve topluma ne gibi etkileri olmaktadır gibi soruların cevapları Sosyolojinin inceleme alanı içine girmektedir. (Amman, 2017, s. 18-20)

Sâmiha Ayverdi'nin incelemeye çalıştığımız romanlarında tasavvuf olgusu, eserlerin bütününe sirayet etmiştir. Mânâ'yı arayan bir karakterin sahibi olduğu makam, mevki, kariyer gibi maddi kıymeti olan dünyevî şeylerden uzaklaşarak tecrübe ettiği ruhi olgunlaşma serüveni ve sonunda Allah aşkını bularak tekâmülünü tamamlaması, romanlarının ana konusudur.

Yolcu Nereye Gidiyorsun romanında Adli, Tasavvufa zaman zaman ilgi duyduğunu fakat onu içselleştiremediğini şöyle ifade etmektedir:

“Şüphe yok ki ilk çocukluk meyillerimin içine bir tasavvuf rengi karışmış ve bu renk, her çağımda bir suretle kendini göstermiştir. Fakat şunu da itiraf etmeliyim ki o, ancak dış yüzümü boyamış, içimi renklendirememiştir. Hislerime dokunup geçmiş fakat onlara hâkim olamamıştır.

Çok iyi biliyorum ki ben, az evvel belirttiğim her iki kolun da adamı değilim. Ne içimden, kendimden taşan bir ezel aşkına ne de bu yola aklen girmiş kimselerin mesleki sebatına ve istikametine sahibim. Ben tasavvufu daima hayatımın arkasında kalmış bir perde olarak gördüm. Belki bana uzaktan bakanlar sırtımı bu perdeye yaslanmış sandılar. Fakat güneşle ufuk gibi, her ne kadar iç içe göründükse de birbirimize kaynaşmadık, daima aramızda bir boşluk kaldı” (Ayverdi, 2016, s. 361).

B. Aşk

1.İlahî Aşk

Söz konusu romanlarda aşk olgusu, beşere duyulan tutkulu bir aşkla başlar. Bu aşk, aslında kişiyi Cemal-i Mutlak olan Allah'a ulaştıran bir köprü görevi görmektedir. Nefsanî arzulardan kurtulup İnsan-ı Kamil olma yolunda son durak olan ilahi aşka ulaşan maşuk, bu aşamadan sonra tüm yaratılmışlarda Allah'ı görmeye başlar. (Özgürel, 2012, s. 120)

Yaşayan Ölü romanında ilahî aşk ve mecazî aşk ayırımından, Eflâtun'dan bir alıntıyla bahsedilmektedir:

“Eflatun diyor ki: İnsanlar hakkında tesir icra eden iki çeşit aşk vardır. Biri denizin köpüklerinden doğmuş geçici aşktır; ruhta gençliğin serkeşliğiyle galeyan eder. Diğeri bizi gökten inen altın bir zincirle kendine çeker; ne onulmaz yaralar açacak hançeri, ne de oku vardır. Onun güzelliğinin saf şuleler saçan cemali, ruhlara hikmetle dolu bir heyecan verir” (Ayverdi, 2017, s. 130).

Ateş Ağacı romanının Sûfi karakteri Cemil, amcasının kendisine sunduğu imkânlardan ve aristokrat çevreden kaçarak Bursa'da bir ilçeye yerleşerek hayatını tamamen sadeleştirmiştir. Çünkü ona göre huzura ermek, sade ve gözlerden uzak bir yaşam tarzıyla mümkündür. Cemil, amcasının onay vermemesine rağmen, saf ve temiz kalpli bir kız olan teyzesinin kız Kadriye'yle evlendi. Cemil'in gönlünü dolduracak aşk hiçbir kadında olmadığı gibi Kadriye'de de mevcut değildi. Çünkü yaratılmış olanlara duyulan aşkın Allah aşkının bir yansıması olduğu Cemil'in ağzından şu şekilde anlatılmaktadır:

“Gerçi aşkı umman olarak insanda görmeyi beklemek muhal bir temenni. Zira kâinatın her bir zerresinde dolaşan aşk, bir vücutla kayıtlı olabilir mi? Fakat öyle vücutlar vardır ki, cilalarının şiddetinden aynalaşmış ve aşkın mutlak hüviyetini gammazlayan birer gösterici olmuşlardır. Ancak onlara bakan kendini eksiksiz görmesi gibi. Kâinatı kuşatan, hayır yaratan aşk, kendi mayası iken vücuda getirdiği eserden ayrı ve uzak olabilir mi?” (Ayverdi, 2018, s. 52)

Madam Juliette'e göre aşk kelimelerle tarif edilip anlatılabilecek bir tecrübe değildir. Onu anlayabilmek için bizzat yaşamak gerekir. Aşkı soran Cemil'e Juliette şöyle cevap vermektedir:

“Onu kim izah etmiştir ki ben edeyim? Her şey aslında renksizdir, suyun havanın rengi var mı? Hararetin de rengi yok... O hararet ki ancak odun kömür gibi bir cisimle beraber olunca renkleniyor; işte aşk da aslında renksizdir, ancak vücutla birleştikten sonra renk kazanıyor. Binaenaleyh bence onu kelimedenden ve sözden de tenzih etmeli, bhusus izaha kalkışmamalı. Mahiyetini ve keyfiyetini yalnız kendi bilsin, yeter.

Sade şunu söylemek isterim ki eğer dünya, aşkı tanıyanlarla dolu olsa zulüm, fesat, kargı, kılıç olmazdı; hâlbuki kahir ekseriyet fenaların” (Ayverdi, 2018, s. 124).

Bütün insanlık, farkında olarak veya olmayarak tek bir amaca doğru zorlu bir yol aldığını Cemil şu şekilde dile getirmektedir:

“İşte madam, bilerek bilmeyerek her insanın da gayesi aşktır fakat bir damla suyun başından geçen maceralar gibi, o da bu gayeye çok defa o kadar dolaşık, çapraşık yollardan gider ki nereye ve niçin gittiğini kendi de bilmez” (Ayverdi, 2018, s. 127)

Akıl tek başına hakikati görmek için yeterli değildir. Aklın görmeye güç yetiremediği yerlerde aşk devreye girer. Aşkla bakan kimsenin görmeye güç yetiremeyeceği hiç bir şeyin olmadığı belirtilmektedir:

“Aşk, tek ve ölümsüz olan aşk, akıl gözünün dürbünüdür; göz için görülmesi imkânsız olan uzaklıkları bir dürbün nasıl görülebilir hale getiriyor ve aradaki mesafeyi hiçe sayıyorsa sonsuzu gören mercek de, aşktır. Şu da var ki bir astronomun elindeki teleskop, nihayet semavi hadiseleri görebilir fakat aşkla kuvvetlenmiş bir göz için görülmeyen hiçbir gizlilik yoktur” (Ayverdi, 2018, s. 127).

Cemil, aşka ulaşma yolunda düştüğü yanılgıyı Hz. Musa kıssasıyla özdeşleştirerek bu olaydan kendine çıkardığı dersi şöyle ifade etmektedir:

“Vadi-i Mukaddes’te Musa’ya, Allah’ın niçin ateş suretinde görüldüğünü şimdi anlıyorum. Musa’nın o zaman ateşe ihtiyacı vardı. Zira doğurmak üzere olan zevcesine ateş lazımdı. Musa, karşıdan beliren ateşe doğru gittiği zaman bunun bir ağaç, bir Ateş Ağacı olduğunu gördü ve ağacın: “Ben senin Allah’ınım” dediğini duydu. Belki de Allah ona böylece talebi suretinde görünmeseydi Musa oraya, bu kadar şevkle koşup gitmeyecekti.

Bu hikmetin benim maceramla sıkı bir münasebeti var. Ben de büyük ve yakıcı bir aşka şiddetle muhtaç olduğum gün, talebimi insan suretinde gizlenmiş görerek ona koştum ve atıldım. İşte bu hengâmededir ki insan aşkıyla Allah aşkını birbirine karıştırdım bir bardak suyu denize döktüm” (Ayverdi, 2018, s. 172).

Batmayan Gün romanında yazar, Aliye'nin büyükbabası İrfan Paşa'nın aşka bakışını şöyle anlatmaktadır:

“Büyükbabasının dünya görüşünün son noktası aşktı. O, her düğümü çözenin, her müşkülü halledenin, her meçhulü aydınlatanın, vücudun hayatını idâme eden hayâ gibi ruhun hayatını da temin edenin aşk olduğu neticesine varıyordu” (Ayverdi, Batmayan Gün, 2017, s. 39).

İrfan Paşa, kâinatta canlıların tâbi olduğu bir kanundan bahsetmektedir. Bu kanuna göre her doğan canlının bir gün ölmesi gibi, her başlangıç da bir nihayet bulur. İrfan Paşa'nın ifadeleri, Nietzsche'nin “Her canlı doğar, büyür ve ölür” sözünü akla getirmektedir. Ayrıca, bu gerçek Kuran-ı Kerim'de ‘Her canlı ölümü tadacak ve sonunda dönüp huzurumuza geleceksiniz’(Ankebut/29/57) ayetiyle gözler önüne serilmektedir.

Bütün canlılarda olduğu gibi insanlar da neslinin devamını ister. Bu arzuyla kaybolup yok olma düşüncesinden uzaklaşır. İrfan Paşa'ya göre ise insanın ölümsüz olması tek bir yolla mümkündür, o da aşktır. İrfan Paşa'nın bu düşüncelerini Aliye bu kez babasına okumaktadır:

“Bütün yaratılmışlar, eskiyen ve yenilenen cihan, aşktan başka ne için, kimin için ölüp dirilmektedir? Her başlangıcı olan için bir son mukadderdir. Her taravetli baharı harap edici bir güz bekler. Koncanın doğması, gülün solmasını haber verir. Dünya, dünya olalı beri, eşya birbirini kovalamaktan yakasını kurtaramamıştır. Bu kanun, her yaratılmışı beşikden itibaren takip edicidir. Her cins, tabî bir teşnelikle kendi cinsinin bekasına çalışır. Bir insan, bir fil, bir kedi, ağaç, çiçek ve en mütevazı bir ot bile neslinin koruyucu ve yürütücüdür. Bütün bu mütemadi yenilenme, hep devam etmek istek ve kaygusunun fiili semereleridir. Ben, İrfan ismiyle çağırılan bu vücut, doğduğum günden öleceğim güne kadar yaşayıp sonra kaybolmaya, sönmeye, çürüyüp yok olmaya mahkûm bir varlık mıyım? Eğer vicdanî zevke, yani aşka kavuşursam hayır! Ebediyen yaşayacağım. Zira aşk için bu ezeli yaratıcı için solmak, sararma, ölmek, dirilmek yoktur. O, başlamış değildir ki bitsin... Doğmuş değildir ki ölsün... Aşk ihtiyarlamaz, kocamaz, köhneleşip harap olmaz” (Ayverdi, Batmayan Gün, 2017, s. 87-88).

Adı geçen romanda yazar, İrfan Paşa'nın ağzından yaşamın ve ölümün aşkın varlığı ve yokluğuyla doğru orantılı olduğunu belirtmektedir:

“Demek oluyor ki kendini aşkta eriten de asla ölmeyip ebedilerden oluyor. Eğer İrfan da kendini bu aşkla ihya etmiş ve şuurlandırmışsa ölüm ona çatamaz. Hayat aşktandır, ölüm ise aşksız olmaktadır” (Ayverdi, 2017, s. 89).

Aynı romanda Aliye, gördüğü bir rüyadan yola çıkarak babasına, aşksız bir ilmin hakikate ulaşma yolunda yetersiz kalacağından ve özünde aşk ve hakikatin aynı şeyler olduğunu söylemektedir:

“Baba eğer cihan aşk zevkini bilse elindeki körlük esasını atarak gittiği istikâmetten geri döner ve ona doğru şiddetli, önüne geçilmez bir coşkunlukla koşardı. O muazzam kuvveti tanımayan her zavallının bilgisi, ilmi, kör elindeki âsa gibidir. İstersen baba, buna aşk demeyelim de hakikat diyelim. Zira aşk, zaten hakikat demektir; hakikattir. Bir iki kelime, iki aynı vücutta aynı ruh gibidir” (Ayverdi, 2017, s. 200).

Adı geçen romanda Kerim Bey ve oğlu Feyzi, Aliye'den bahsederlerken Kerim Bey, aşkın her kişide aynı tesiri göstermeyeceğini bir örnekle anlatmaktadır:

“Aşk kuvveti Feyzi. Bu kuvvet, güzelliğini ve kudretini aksettirmek için böyle müstesna bir istidat ister. Gerçi o kuvvet güneş gibi, bütün yaratılmışlara aynı derecede akseder. Fakat güneşin bir nebata bir çiçeğe olan tesiri ile gübreyle mezbeleyle olan tesiri bir midir? Biri onun letafetini, güzelliğini, diğeri ise iğrenç kokusunu, çürüyüp kokmasını ziyade eder” (Ayverdi, 2017, s. 226).

Mesihpaşa İmamı romanında, sürekli Halis Efendi'ye sataşan mahallenin ayyaş marangozu Tahir'in ilahî aşkı bulmasıyla yaşadığı değişime dikkat çekilmektedir. O, romanda 'Dost' ismiyle tanıtılan bir mürşit sayesinde kısa bir sürede içmeyi bırakmış, hakikati bulmuş, bambaşka bir insan olmuştur. Halis Efendi, Tahir'deki bu değişimle ilgili şunları düşünmektedir:

“Acaba nasıl bir aşk kudreti tek eli ile rakı masasını devirirken öteki eli ile de içmeden sarhoş eden bir kadehi dudaklarına dayamıştı? Demek ki hayatta en sözü geçkin âmil aşktı ve her insanın vücudu gemisi, aşkı dümenine göre istikamet alıyordu.

Fakat Halis Efendi'nin anlayamadığı bir şey varsa o da Tahir'in aşk-ı çeşnisiydi” (Ayverdi, 2017, s. 192).

İlahî aşk, Halis Efendi'nin günahkâr görerek küçümsediği Tahir'i bir anda dindarlıkta en zirveye taşımıştır. Artık Halis Efendi, önceden hiç sevmediği Tahir'in dükkânında rahatlıyor, huzur buluyordu. Hatta Tahir'e imreniyor, 'Dost' dediği kişiyle tanışmak istiyordu. Yazar, Tahir'i kısa sürede değiştirerek insan-ı kâmil yapan aşk kuvvetinden şöyle bahsetmektedir:

“Tahir'i Tahir yapan muhakkak ki bir aşktı. Kendisini de eski huşunetinden dar ve kasvetli düşüncelerinden, berrak ve müsamahalı bir hayat görüşüne çıkararak da yine aynı sebepti. Fakat Tahir'in aşkı ne akıl almaz bir sırdı ki onu henüz kendisinin ilk basamağında olduğu merdivenin taa üst başına çekip çıkarmıştı. İşte şimdi de Tahir, ayaklarının dibinde gördüğü imama bu yüksekliklerden bakarak gülümsüyor ve adeta getirip götürdüğü mektupları birbirine ekleyerek tutuna tutuna buraya çıkmasını bekliyordu” (Ayverdi, 2017, s. 216).

Son Menzil romanında Haşim'in yakın dostu olarak tanıtılan Okçu Bahaeddin, romanda fikirlerine başvurulmuş kişidir. Özellikle Haşim, her ne kadar onunla çekişse de Okçu'nun dostluğuna her daim muhtaçtır. Haşim, şöhreti herkes tarafından tanınan, kendisine saygı duyulan bir Ressamdır. Bir an, tüm bu şöhretini ve zevk aldığı değerlerini kaybetse ne yapacağını düşündüğünde o anda Okçu olsaydı vereceği cevap kulağına gelir gibi olmuştur:

“Aşk, kemal haddine varan bir ruhun en yüksek hazzıdır; o her kaybı telafi eder, her eksileni ikmal eder. Her şeyi bir eder, ağyarı yar eder” (Ayverdi, 2018, s. 35)

Yazarın burada vermek istediği mesaj, aşkı bulan kişinin başka bir şeye ihtiyaç duymayacağıdır. Aşkın bulunduğu yerde çözümsüz bir sorun yoktur. Mesihpaşa İmamı Halis Efendi'de kendini gösteren aşk, onu düşman olduğu Tahir'e dost yapmıştır.

Son Menzil romanında Aziz, okuduğu kitabın devamında aşkın, güçlük, zorluk ve sıkıntılarla dolu bir yolculuk olduğundan; bu sıkıntılarla başa çıkma kudretini

kendinde göremeyenlerin, bu işi aşkın erbabı olanlara bırakmaları gerektiğinden bahsetmektedir. Aşkın lezzetine varabilmenin bir şartının da Allah aşkı dışında her şeyden vazgeçmek olduğu belirtilmektedir:

“Âşık aşktan tövbe ederse sen o zaman kork. Aşkın rahatı meşakkat, evveli mihnet, sonu da ölmektir. Buna kabiliyetin yoksa onu ehline bırak. Ve aşkın kanına bulananlara de ki: Sen hakikaten aşkın hakkını verdin.

Aşktan ders alan âşıklara ders, dostun cemali oldu ve o cemal bunlara hakiki maşuktan başka kalben her şeyi terk etmek ilmini öğretti” (Ayverdi, 2018, s. 54)

Adı geçen romanda Ressam Haşim, Okçu Bahaeddin’e kendisi gibi Ressam olan fakat ilahi aşkın sırrına erebilmiş bir arkadaşından şöyle bahsetmektedir:

“Geçen gün atölyeme sonradan ama olan bir dostum geldi. Oturdu, konuştuk. Evvelce hayranlıkla seyrettiği tabloların karşısında tamamen hissiz ve hareketsizdi. Düşündüm, demek ki şekle bağlı olan zevklerin, hislerin tahrik ettiği yol kapalı olunca, o şekilden hâsıl olabilecek heyecan da sıfıra düşüyor. Fakat gene de insan kör, sağır ve dilsiz olsa, estetik heyecanlarının yollarını kaybetmiş de bulunsa, içine meçhul bir menbada gizli gizli zevk dalgaları sızabiliyor. Yirmi sene kör yaşamış olan babam gibi. İşte ben bu zevki bulmuş olanları kiskanıyorum. Her şeye malikim, fakat ondan mahrumum” (Ayverdi, 2018, s. 133).

Haşim’in anlattığı arkadaşı yoluyla yazar, aşkın bütün engelleri ortadan kaldıran yönüne bir kez daha dikkat çekmektedir.

Romanda örnek bir şahsiyet olarak tanıtılan Ali Feyyaz’la Haşim, zıt karakterlerdedirler. Haşim’in ondan hazzetmemesinin en önemli sebebi ise Karısının eski kocası olmasıdır.

Ali Feyyaz, aşkı beşere duyulan geçici aşktan ibaret sananlardan şöyle bahsetmektedir:

“...Evet, bir Freud gelir, evvelce bilinenleri tahrip eder; belki o da nazariyesinde haklıdır; zira aşk ismini verdiği kuvvet, kendi bildiği aşktır. Zavallı adam, zamana ve mekâna tasarruf eden, daha doğrusu yaratılışın mucidi olan aşkı ne

bilsin? Gerçi koruk da asma kütüğüne mensuptur; fakat üzümün çeşni ve tadından ne kadar ayırır” (Ayverdi, 2018, s. 153)

Sâmiha Ayverdi, aklın Cehaletten kurtulup ilim sahibi olma yolunda yetersiz kalışını bir kez daha vurgulamaktadır. Ali Feyyaz’ın Seniha’ya verdiği örnekte, ilme ulaşmanın aşkın rehberliğiyle zahmetsiz ve kolay olacağını anlatmaktadır:

“Cehille ilmin arasında, akıl kudretinin aşındıramayacağı kesif bir perde vardır fakat gene cehille ilmin arasındaki hicap, bir aşk soluğu ile delinip ortadan kalkacak kadar ince bir zardan ibarettir” (Ayverdi, 2018, s. 163)

Yaşayan Ölü romanında Leyla, İstanbul’daki çevresini bırakıp sade bir hayat beklentisiyle Konya’ya gelene kadar beşerî aşkı yalnızca insan organizması için gerekli bir ihtiyaç olarak görmektedir. Fakat Konya’ya geldikten sonra Çelebi ve ailesi Leyla’nın hayatı algılama tarzını olduğu gibi aşka yaklaşımını da tamamen değiştirmiştir. Çelebi’nin torunu olan Ayşe’yle ilgili Leyla’nın ağzından şunlar aktarılmaktadır:

“Bana da ne oldu bilmem? Saniye’ninki de dâhil olduğu halde herkesinkini, hatta kendi aşk maceramı bile, uzviyetin tabii ihtiyaçlarından biri olarak kabul etmiş olan ben şimdi Ayşe’nin aşkını, yüksek ve görünmeyen varlığın, irfana, hikmete ve sonsuzluğa doğru uzanmış bir köprüsü olarak görüyorum. Evet, bu kız, bizim erişemediğimiz bir vicdan hayatına, gene bizim göremediğimiz bir aşk köprüsünden sessiz ve habersiz, geçip gitmiş” (Ayverdi, 2017, s. 113).

Konya’ya Leyla’nın yanına gelerek Çelebi ve ailesiyle tanışan Seniye’yle Çelebi arasında aşk üzerine geçen bir muhabbet esnasında Seniye, *“aşkın ıztırapla eş ve çift olduğunu” (Ayverdi, 2017, s. 115)* söylemiştir. Bunun üzerine Çelebi’nin verdiği cevap manidardır:

“Eksik söyledin kızım... Ölümle tev’emdir, eş ve çifttir! Dedi. İhtiraslarını, zaaflarını, isyanlarını öldürememiş kimse aşkı ne bilir?

O aşk ki ayna gibi sırasında kendi şevkimizin nefesinden bile dumanlanır, küser...

Ne kolay ve kestirme söylüyorsun büyük adam! Senin menfaatsiz büyük aşkın dudaklarından çıktığı kadar herkes için öyle kolay değil ki...” (Ayverdi, 2017, s. 115)

Romanın ideal tipi olan yazar Ekmel Haydar, insan-ı kamil olarak tasvir edilmektedir. Ekmel, Seniye’yle evli olsa da Çelebi’nin torunu Ayşe’ye derin bir aşk duymaktadır. Fakat onu kâmil insan mertebesine ulaştıran Allah’a olan aşkıdır. Leyla, Ekmel’i şu şekilde anlatmaktadır:

“Fakat belirtmek istediğim nokta şu ki, az zamanda tanıdığım Ekmel Haydar’ın Ayşe denen bu hilkat şaheserine olan bütün çekiliş ve akışına rağmen, mutlak aşkı, bir mukayyet vücutla ne birleşmesine ne de ayrılmasına bağlı.

Düşünmeli ki senelerce ondan uzak yaşayabilmiş bu insan, ne akıl almaz bir irade ve büyüklük kaynağıdır” (Ayverdi, 2017, s. 142).

Çelebi’yle tanıştıktan sonra Leyla’nın dünyayı ve varlıkları algılama şekli tamamen değişmiştir. Bu değişim onun hayatının sadeleşmesine ve insanlardan uzaklaşıp kendini dinlemesine sebep olmuştur. Leyla, kendindeki bu değişimi şöyle bir benzetmeyle anlatmaktadır:

“Şimdi kendimi masalların bir silkinme ile peri iken insan oluveren mahlûklarına benzetiyorum. Fakat haddizatında pek basit olan bu silkinme, ne azim, ne hayret verici bir değişme ile neticeleniyormuş? Ben bu muydum? İrfan, bilgi, aşk cahili olan Leyla’yı Çelebi’nin elleri omuzlarından tutup öyle bir sarstı ve fırlattı ki gözünü açtığı zaman kendini bir aşk mihrakına düşmüş buldu. Artık şimdi kalıp değiştiren peri gibi, yeni hüviyetinin âlemi içinde tek ve تنها yaşıyor.

Yok, yok böyle cüretkâr ve gelişigüzel konuşan ben değilim. Bu çıplak hisler de benim değil. Bunlar gecenin sükûnu ile beslenmiş vehimlerden ibaret... Ben yalnız Çelebi’de bulduğum maverâi zevkin, aşk ve irfanın meczubuyum...” (Ayverdi, 2017, s. 144)

Diğer romanlarda olduğu gibi Yaşayan Ölü romanında da aşk olgusu, tekâmül süreci geçiren kişinin bazen hayatının içinden, bazen de iç çatışma ve konuşmalarıyla anlatılmaktadır. (Özgürel, 2012, s. 128) Leyla, aşkın ölümcül kuvvetinden bahsederken bunun bilinen anlamıyla bir ölüm olmadığını şu sözlerinden anlamaktayız:

“Diyorum ki, sen ey hayat bir aşkla tamamlanan ol, bir aşka av ol da, ko, adına ne derlerse desinler...”

Zaten biz insanların tashih olmayan yanlışıımız, aşktan şifa ümit etmemizdir; gerçi onun bir şifa olduğu muhakkak. Fakat çeşnisine bakını zehirleyip öldüren bir şifa.

Gene diyorum ki ölürse ne gam? Su yolunda kırılan testiye acınır mı?

Ölümlerin en güzeli, hilafsız, aşk yolunda ölmek. Bu ateşe atılmak isteyenlerin kimse eteğinden çekmesin. Sarhoşun ölümünden şaraba kisas olmaz, bizim ölümümüz de aşka leke getirmez” (Ayverdi, 2017, s. 152).

Leyla, su birikintisinden dolayı oluşan pis kokulu bir rutubetin hızlıca kuruyup yok olması için şiddetli bir güneşe maruz kalması gerektiği örneğinden yola çıkarak Seniye’ye zaaflarımızdan kurtulmanın yolunun da aşk güneşiyle kurumak olduğunu söylemektedir. Bütün insanlar zaman zaman zaaflarına yenik düşebilmektedir. Seniye de eşine olan zaafından ötürü kıskançlık hastalığına yakalanmıştır. Leyla, arkadaşı Seniye ’ye şu nasihatlerde bulunmaktadır:

“Güneş... Aşk güneşi... Seniye, dostum... Kendini bu hararetin şiddetine maruz bırak ve temizlen.

İnsan bazen bütün ömrünce geçip bitiremeyeceği bir yolu, tek solukta aşip geçiyor. Fakat o insan ayağı ile kat etmek istenirse buna asırlar da yetmez. Bu uzun yolu tek soluğa sığdıran kuvvet var olsun! Seniye, benim güzel arkadaşım... Sen de bu yolun yolcususun fakat görüyorsun ki yıllardan beri yürüdüğün halde bir arpa boyundan fazla ilerleyememişsin. Aşktan menfaat bekleme, yolunu kesen sana zahmet ve yorgunluk veren bu ağırlıkları at, silkin, soyun, ayağına ilişen bütün arızalardan kurtul da öyle yürü” (Ayverdi, 2017, s. 155)

Leyla, Konya’ya geldikten sonra hem manevi ikliminden hem de sanatından feyz almak için Çelebi’nin çevresinden ayrılmıyordu. Ayşe ve Leyla’nın bu halinden memnuniyetini Çelebi, *“Bu gençlere de ne oluyor?” (Ayverdi, 2017, s. 165)* diyerek ifade ederdi. Devamını ise Leyla şöyle anlatmaktadır:

“Hâlbuki yarı alay yarı hoşnutluk ifade eden, ne mutlu size ki sonu mezbele ve nisyân olan yalancı alakalardan ayrılıp mana seferini ihtiyar etmişsiniz. O sefer ki nihayetinde maksut var, aşk vardır. Mademki insanlar bir aşka av olmakta istisnasızdırlar, kendi zatında ateş kesilmiş vücutların, dönüp bir kıvılcıma tenezzül etmeleri beklenir mi?” (Ayverdi, 2017, s. 165).

Leyla, sevginin ne olduğunu ve bütün yaratılmışları sevmeyi Çelebi’den öğrenmiştir. Kendisine olumsuz hisler beslediği Ekmel’le tanıştıktan sonra Leyla, Ekmel’e âşık olmuştur. Fakat Ekmel, Ayşe’yi sevmektedir. Mürşit pozisyonunda yer alan Ekmel, Leyla’yı hakikî aşka götüren bir vasıtaadır.

Leyla, içinde Ayşe’ye karşı oluşabilecek kıskançlık duygusu için kendi kendine kızmaktadır. Fakat bu olumsuz duygulara set çekebilecek kuvvetin mantık değil, aşk olduğunu şu sözlerle anlatmaktadır:

“Artık kendimi azarlamak davasından da geçtim; zira anladım ki insan, mantığın tehdidi ile tekâmül yolunda bir adım bile ilerleyemiyor. Belki ilerlemiş görünse de bu, serabi bir avunma ve kendini aldatmadan ileri gidemiyor. Bence insan kalıbının ve hislerinin sevk ve idare yularını bir aşka teslim edebilmek ferasetini göstermişse işte ancak o kimseye müşkül ve muhal kalmıyor” (Ayverdi, 2017, s. 177).

Romanın son sayfalarında Leyla, insan-ı kâmil mertebesine ulaşmış bir âşıktır. Fakat herkesin elde edemediği bu hazineyi kaybetmekten çekindiğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Aşk, bütün yaratılmışların içinde yalnız insanların erebileceği son tekâmül basamağı. Bir solukta bu merdivenin en üst basamağına çıkmışken şimdi nasıl aşağılara düşerim” (Ayverdi, 2017, s. 218).

2. Mecazi Aşk

Madam Juliette ismindeki Fransız bir yazarın Bursa’ya gelişi Cemil hayatının dönüm noktası olmuştur. Ona duyacağı alaka, Cemil’i hakiki aşka ulaştıracak bir basamak teşkil etmektedir. Madam Juliette, aralarında geçen bir konuşmada Cemil’e, aşkın insanı gerçekliğe ulaştırmadaki rolünden bahsetmektedir:

“Felsefî bir eserde okumuştum: ‘ İnsanları hakikate yaklaştıran, ya müziç ve kemirici azaplar yahut da aşktır’ deniyordu” (Ayverdi, 2018, s. 123).

Ayverdi’nin romanlarında Allah aşkını arayan kişi, bu arayışında çeşitli merhalelerden geçer. Bir beşere duyulan mecazî aşk ilâhi aşka götüren bir köprü görevi görmektedir. (Özgürel, 2012, s. 121)

Seniha, Haşim’e hissettiği duyguların onu hakiki aşka götüren yolda bir durak olduğunu anlamış ve Haşim’e duygularını şöyle ifade etmiştir:

“Seninle yükseldim, zira bana aşkı öğrettin, sana takıldım ve ilerleyemedim, zira aşkı bir vücuda mukayyet bildim. Hâlbuki insanın hilkati, kendi gibi bir insanın sevgisinde oyalanıp kalmak için düzülmemiş Haşim... Meğer aşk yolunda insan bir menzilmiş... Fakat durulması değil, atlanması lazım gelen bir menzil, hakikate ulaştıran bir köprü. Geç ondan da geç, yalnız aşkta dur, son menzil budur, onda karar et!

Şu muhakkak ki insan aşkı bir vücuttan tattıktan sonra onu bütün kâinatta görmeyi öğrenmeli...” (Ayverdi, 2018, s. 248).

Yaşayan Ölü romanında, iki yakın arkadaş olan Seniye ve Leyla mektuplaşmaktadırlar. Leyla, Seniye’ye mektuplarında, Konya’da tanıdığı Çelebi’den sıklıkla söz etmektedir. Leyla’nın Çelebi’ye olan bu yakın alakası üzerine Seniye, aşkla ilgili olarak mektubunda şunları yazmıştır:

“Zaten dünyada âşık olmayan kim vardır ki? Herkes gönül bağladığı şeyin sevdalısıdır. Cüz’i veya külli. Eğer sen de şiddetli cazibenin tuzağına düşmemiş olsaydın mütevazı bir ihtiyarın yanına sokulmakta bu ısrar ve isteği gösterir miydin?” (Ayverdi, 2017, s. 72)

C. Ezdatta İttihat

Sâmiha Ayverdi’nin romanlarında sıklıkla karşımıza çıkan ‘Zıtların Birliği’, “Ezdatta İttihat” veya ‘Zıtların uyumu’, Sosyolojide Toplumsal Değişim Modellerinde adı geçen diyalektik kavramını akla getirmektedir. Özetle bu kavrama göre , “ Her şey her zaman değişir, değişme sırasında bütün varlık ve öğeler zıtlar da dâhil olmak üzere

birbirlerini etkiler. Her Şey kendi zıddını yaratır ve nicelik değişmesi, belli bir aşamadan sonra niteliğe dönüşür” (Kongar, 2014, s. 121)

Karl Marx’ın toplumsal değişim kuramına göre toplumda bulunan her şey zıddını da beraberinde bulundurur. Bu zıtların çatışması, yeni bir takım halleri ortaya çıkarır ve bu süreç bu şekilde sürüp gider. (Okumuş, 2003, s. 45)

Sâmiha Ayverdi’nin eserlerinden Kenan Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında eserinde, Müslümanlık ’ta tevhit anlayışından bahsedilirken, zıtların birliğine dikkat çekilmektedir:

“Bir gün parmaklarını bir araya toplayarak:

- ‘Bu ne işareti?’ diye sordu.

- ‘İttihat’ dedik.

- ‘Daha ne?’

- ‘Ne güzel’ yerine kullanılır.

- ‘Evet’ dedi, ‘İşte bu ittihat işaretidir. Uzun ve kısa parmakların bir arada toplanması gibi, ezdadın ittihadı ile de ancak iyilik ve güzellik temin olunabilir. Demek oluyor ki, ezdatta ittihat olmayınca iyilik ve güzellik olamıyor” (Sâmiha , Safiye , Nezihe, & Sofi, 2003, s. 402).

Yazarın söz konusu romanlarında ruhî tekâmül sürecindeki kişi, evrenin yaratılışını ve Allah’ın sonsuz gücünü kavramaya başlamaktadır. Böylece iradesiyle âlemleri yaratan Allah’ın, diyalektik sürecin de yaratıcısı olduğu anlatılmak istenir. (Özgürel, 2012, s. 113-114)

Ateş Ağacı romanında, hakiki aşkın sırrına ermenin, dünyadaki kötülüklerin son bulması anlamına geleceğini belirten Cemil, kâinattaki güzel çirkin, kötü iyi bütün zıtlıkların aşkı oluşturan bir bütün olduğunu söylemektedir:

“Bence dünyada aşktan başka mevcut yoktur ki fena olsun? Marcus Aurelius der ki: Salatalık acı ise at, yolda zararlı şeyler varsa sakın, kâfi. Fakat bunlar kozmosun içinde neden bulunuyor, deme. Marangoza atölyesinde talaş ve yonga

gördüğün için itiraz ettiğin vakit onu nasıl güldürecekse, tabiatı tanıyan bir adamı da böylece güldürmüş olacaksın” (Ayverdi, 2018, s. 124).

Batmayan Gün romanında Aliye, Berlin’e seyahat ederken vapurda okuduğu satırlarda, zıtlıkların insanların bakış açılarından ortaya çıktığı ve her güzelliğin zıttıyla güzel olduğu anlatılmaktadır:

“Sıcak ve soğuk, karanlık ve aydınlık, güzellik ve çirkinlik, itibar edicinin itibarından dolayı iki oldu. Kâinatın bu iki renk olması itibar cihetiyle tezahür etti. Yoksa şunu da bilmelidir ki renksizlik rengini daima iki renkten gösterir. Çünkü marifet iki renkten tezahür eder ve iyi kötü birbirinden bu suretle seçilir. Havasız hayatı bir kimse ne gördü ne de işitti. Sirke balla, tatlılık acılıkla meydana çıkar. Horluk, şeref ve izzeti aşikâr eder. Noksanlar kemal vasfının göstericisidir” (Ayverdi, 2017, s. 114)

Aynı romanda Aliye, daha önce İrfan Paşa’nın *“Her şey güzeldir, fenalık iyiliğin bir derecesidir”* (Ayverdi, 2017, s. 122) sözünü okumuş fakat mahiyetini anlayamamıştı. İrfan Paşa’nın defterinde sıklıkla konuşmalarına yer verdiği ve yazarın Genç Tıbbiyeli olarak ifade ettiği Kerim Bey, İrfan Paşa’nın bu sözüne bir örnekle açıklık getirmektedir:

“Bir saray güzel bir kâşane yalnız müzeyyen ve muhteşem kısımlardan mı ibarettir? Onun içinde izbesi, kömürlüğü, helası ve her türlü süflî kısımları da vardır. Eğer bütün bunlar olmasa o bina tam ve işe yarar mahiyette olabilir mi?

Demek ki pis ve fena görünen şeyler de iyi faydalı imiş. Bir ev için bir billur bardak ne kadar lazımsa; çöp tenekesi, yerleri silen bir paçavra da o kadar lazımdır. Fakat birliğe yetişemeyen güç, bunu böyle göremez ve bu manayı idrak edemez. Hâlbuki dünyanın kıvamı zıtlarla muhafaza olur” (Ayverdi, 2017, s. 123).

Son Menzil romanında zıtların birliğinin zorunluluğundan bahsedilirken bunun salt akılla kavranamayacağı, aşkın yol göstericiliğinin şart olduğu, Aziz tarafından şu satırlarla belirtilmektedir:

“Hiç şüphe etme ki her ziyanın altında ne kadar menfaatler vardır, her zahmetin sonunda ne kadar ferahlıklar gizlidir. Bu böyle olduğu gibi ölüm ve yokluk

dahi hayat ve bekaya bitişiktir. Çünkü zıt zıddıyla meydana çıkar. Fakat sana bunları göstermeyen perde dünya çamuruna bulaşmış olan aklındır. Eğer o karanlık aklı bırakıp aşk hudutsuzluğuna varırsan o sana gizlilik dünyasının rehberi olur ve meçhuller bir bir karşına gelip örtülerini yırtar. O zaman söylenen, söyleyen ve söylenenin de aynı şey olduğu meydana çıkar. İşte gene o zaman Allah'ı başka, kâinatı başka bilenlerden olmazsın!” (Ayverdi, 2018, s. 53).

Romanlarda ruhi olgunlaşma serüvenini tecrübe eden sûfî, kıymet verdiği her şeyden uzaklaşmaya başlar. Öyle ki en zevk aldığı şeyler onun için bir anlam ifade etmemeye başlar. Bu dünyalık zevkler İnsan ve Şeytan romanında Şevket Bey için cemiyet tarafından alkışlanma ve saygı görme arzusuyken; Son Menzil romanında Haşim için Resim sanatı olmuştur. Haşim'in yaşadığı ruhsal dönüşüm şu şekilde anlatılmaktadır:

“Kim bilir belki de hiç bilmediği, hiç tatmadığı, hiç aşınası olmadığı zorlu bir kuvvet; her arzusunun her zevkinin yerini almıştı. Artık bir muşamba parçasının üstünde dile gelen eserler; bu gönlün ateşini, hızını taşımaya muktedir değildi. Bu yüzdendir ki sanatı ile hemen ilk defa ciddi olarak arası açılmış, ilk defa etrafına ve etrafını teşkil eden her şeye duyduğu alakasızlık ve hiddetten; fırçasın, boyasına da bir pay çıkarmıştı. İçinin dudaklarını kimildatmayan sesi çaresiz bir kabulle kendi kendine mırıldandı: ‘Aşk, kemal haddine varan bir ruhun en yüksek hazzıdır; o her kaybı telafi eder, her eksileni ikmal eder.’ Meğer Bahaeddin, bir vakitler ne doğru söylemişti. Fakat bu başsız ve sonsuz zevki ele getirmek için neden bu derece müşkül bir dermana el uzatmış bulunuyordu?” (Ayverdi, 2018, s. 130).

D.Vücut Birliği

Sâmiha Ayverdi'nin incelemeye çalıştığımız eserlerinde ısrarla üzerinde durduğu meselelerden birisi de “Vahdet-i Vücut”tur. “*Vahdet-i vücuda göre, varlık ‘Bir’dir ve ‘Hak’tır. Bu anlayış, kendi kendine var olmayan ve sonradan yaratılmış olan diğer varlıkların, var sayılamayacağını ve dolayısıyla ancak bir hayal olarak nitelenebileceğini, daha doğrusu bâtın/gizli olan Hakk'ın zahirdeki/ görünürdeki farklı yönlerini oluşturduklarını vurgulamaktadır” (Küçük, 2011, s. 145).*

Batmayan Gün romanında Mutlak Vücut meselesi, Kerim Bey ve Cevat Bey'in büyük düşünürlerden alıntı yaparak aktardığı şu sözlerle açıklanmaktadır:

“Mevlana der ki; Benim vücudum kabından hakikat denizine yol vardır; benim o derya ile alışverişim vardır. Gerçi bir katreyim; fakat bende umman gizlidir. Bir zerreyim; fakat bende güneşler gizlidir” (Ayverdi, 2017, s. 157)

“Cevat Bey, Muhyiddîn-i Arabî'nin: 'Halk aynı Hak'tır gözün varsa... Hak aynı halktır aklın varsa.' sözünü Durkheim'in : 'Cemiyet Hâlik olduğu gibi, Hâlik de cemiyettir' sözü ile karşılaştırmıştı” (Ayverdi, 2017, s. 157).

“İbni Arabî gene der ki: 'Eşya, hakîkî vücudun suretlerde görünüşünden ibarettir.'(bg-158)”

“Kuran da vücut birliği: 'Her nereye yüzünüzü çevirerseniz Hakk'ın bir yüzü oradadır. 'ayeti ile izah eder” (Ayverdi, 2017, s. 158).

Adı geçen romanda Kerim Bey, mutlak vücudu bilmenin insanın üzerindeki etkilerinden bahsetmektedir. Ona göre vücut birliğini tanıyan kimse, Allah'ın yarattığı hiçbir varlığa kötü davranamaz. Her yaratılarda Allah'ı gördüğü için, bir canlıya zarar vermenin Allah'a zarar vermekle eş değer tutar. Yazar, Kerim Bey'in düşüncelerini şu sözlerle aktarmaktadır:

“Vücut birliğinden büyük bir ahlak hocası olamaz Aliye Hanım... Vücut birliğini tanıyan kimse, ne bir insana, ne bir hayvana ve ne de kâinat zerrelerinden bir zerreye horlukla bakamaz.

Zira bilir ki her gördüğü, her el uzattığı, her muâmele ettiği şeyin mânâsı ve hakîkati, Mutlak Vücut'dur. Bunu bilen kime fenalık eder, kime haset, kime cefa edebilir, kimi çekiştirir, nasıl yalan söyler, nasıl kibir eder? Tabîdir ki o kimsenin eli kolu kötülükten bağlanır, kuvvetlerini yalnız iyilik ve güzelliğe harcamaya mecbur olur; çünkü güzellikten başka bir şey görmez olur.

Onun içindir ki İslam büyüklerinin en salahiyetli dudağı olan İmam-ı Ali: 'Görmediğim Allah'a tapmam' ve Ebubekir de: 'Hiçbir şey görmedim ki onda Allah'ı görmeyeyim' demekle, Mutlak Vücut'u gördüklerini anlatmak istemişlerdir” (Ayverdi, 2017, s. 158).

Adı geçen romanda, Doktor Kerim Bey'in oğlu Feyzi'nin bir vecize defterinden okuduğu şu sözler vahdet-i vücudu anlatması bakımından önemlidir:

“Allah diyor ki: Kulum hoşuma gidecek amellerde bulunmakla bana o kadar yaklaşır ki, onun vücudu ben olurum. Benimle görür, benimle iştir, benimle söyler. İşte hikmet ve marifetin sırrı bu sözlerin içindedir” (Ayverdi, 2017, s. 181).

Feyzi, Aliye'nin Avrupa'dan pansiyon arkadaşıdır. Annesiz büyümüş olmasının verdiği yalnızlık hissiyle babasından sonra en çok bağılılık gösterdiği kişi Aliye olmuştur. İstanbul'da üvey annesi bulunduğu için Feyzi Lübnan' dönmeyi planlamaktadır.

Romanda Aliye Feyzi'ye karşı sözü dinlenir bir abla konumundadır. Bu yüzden Aliye ona gitmeyip İstanbul'da kalmasını söylemiştir. Bu isteğini belirtirken bütün canlılara hoşgörüyü yaklaşması gerektiğini vahdet-i vücuda dayandırmaktadır:

“İyi kötü güzel çirkin, bütün varlıkların şahsına ve hukukuna hissene hürmet etmezsen ne babanı, ne de beni sevmiş olursun kardeşim. Zira bil ki, bizi sevmek onlara hissene saygı göstermeye bağlıdır. Çünkü hep birdir, bir de heptir. Küllün içinden herhangi bir şeyi seçmek, ondan nefret etmek, birliğe karşı küstahlıkta bulunmak demektir. Düşün ki bütün bu görünüş âlemi, muazzam bir sanatkârın eseridir; bu itibarla yaratılan her yaratılmışta ondan bir parça vardır” (Ayverdi, 2017, s. 221).

Romanlarda mürit konumunda bulunan kişide, Vahdet algısının oluşmasıyla o artık kâinata olan bütün mahlûkatı yaratıcının bir parçası olarak idrak etmeye başlar. Bundan sonra gördüğü her şey Allah'ın birliğine ulaştıran bir vasıta halini alır. Bu anlayışa “Kesrette Vahdet” denir. Tasavvuftaki karşılığı ise “Cem” dir. (Özgürel, 2012, s. 105)

Yaşayan Ölü romanında Ekmel ve Macit'in aşk algıları karşılaştırmalı olarak anlatılırken, Ekmel'in kesrette vahdeti görmesine dikkat çekilmektedir:

“Ekmel aşkı ve güzelliği kâinatın her bir zerresinden emer ve insanda zuhur eden kemalinden hayran kalır. Bu onda mestane ve coşkun takazalara yol açar.

Macit ise aşk ve güzelliği, bir kadına ulaşmaktan ibaret bilir. Güzel bir yüze, güzel bir söze, aşkın büyüklüğünü, hayret verici kudretini seyretmek için değil, iştihâ ve ihtirasının zorlamasıyla bakar.

Ekmel'in aşk ve zevkten ibaret olan dünyasında kelbi arzuların bir zincirbendden daha uysal ve esir olduğunu ben bilirim” (Ayverdi, 2017, s. 77).

Leyla, ruhî dönüşüm sürecinde olan kişilerin yaşadığı gibi, her şeyden ve herkesten uzaklaşmak istemektedir. Fakat, kendisini sürekli takip eden bir ses ona seslenmektedir:

“Ben her aşka açığım, her aşk bana akar fakat ben her aşkın aşığı değilim!” (Ayverdi, 2017, s. 144).

Romanda Seniye, aşk ve kıskançlığı sapkınlık derecesinde yaşamaktadır. Bu hastalık haddine ulaşan kıskançlığından kendisinin de şikâyetçi olduğunu ve eşi Ekmel Haydar'ı bunalttığını ifade etmektedir. Fakat Seniye'yi esareti altına alan aşk, ilahî değil mecazî bir aşktır. Bu durum Çelebi tarafından şöyle ifade edilmektedir:

“Çelebi der ki: Aşk, ruhun ıstırabını susturur. Hâlbuki Seniye muztarip... Şu halde aşkı bilmiyor.

Büyük ihtiyar gene der ki: Ruhun zevki aşkladır. Demek ki Seniye henüz ruhunun bu zevkine yetmemiş ki bir uyuyanın şuursuz hezeyanını savuruyor” (Ayverdi, 2017, s. 154)

E. Madde-Mana

Sâmiha Ayverdi'nin eserlerinde madde- mana birlikteliği hayatın iki yönünün oluşturduğu bütünü temsil etmektedir. Dolayısıyla sadece mana gerekli görülüp, maddeden vazgeçilmez. Mana, madde ile gizlendiğinde ancak devinim kazanabilmektedir ve bu şekilde ancak hem insan hem de toplum için değer ortaya koyabilir hale gelir. (Özgürel, 2012, s. 134)

Ateş Ağacı romanında Cemil, anne babasını kaybettiği için amcasının gözetiminde büyümüştür. Cemil'le ilgili birçok hayali olan amcası onu, İstanbul'da bir bankada müdürlük yapması için ikna etmiştir. Fakat Cemil'in arzu ettiği hayat bundan

çok farklıdır. Bu yüzden kendisine sunulan bütün imkânları reddederek Bursa'ya yerleşerek, sade ve gözlerden uzak bir hayat yaşamaya başlamıştır. Eniştesinin ' benim kızım görgüsüz bir vilayet kızıdır' dediği, teyzesini kızı Kadriye'yle evlenir. (Kırzıoğlu, 1990, s. 477)

Cemil, madde-mana ilişkisinden şöyle bahsetmektedir:

“Geçende şehri ziyarete gelen bir arkeologla görüştim. Bana uzun uzadıya koleksiyonlarından bahsetti. Ne tuhaf... İnsanlar bir kırık testiye, bir taş parçasını, taş parçasını, sanat ve estetik kıymetleri için asırdan aşıra intikal ettiriyorlar ve bu sanat eserlerinin karşısında zevkten dilleri tutuluyor da, ruhun, mananın dokunduğu şaheserlere dudak büküyorlar.

Bence şekil ve sanat, manayı ziynetleyen bir kapıdır. Yazık ki insanlar bu kapının sanat inceliklerine, estetik vasıflarına dalarak, onu açıp içinde gizli olan hazineyi elde edemiyorlar.

Biz çoğumuz, ağacından ham koparılmış bir elma, bir portakal gibiyiz. Şekli karar bulmuş, fakat içine tam lezzet gelmemiş bir elma, bir portakal. Hâlbuki elimizde asıl maksut olan, lezzet değil midir?

O lezzet ki elle tutulmaz, gözle görülmez. İşte insandaki hakiki mana da, portakaldaki çeşni gibi çok pek çok gizli. Fakat onu elde etmek, onu bulmak lazım” (Ayverdi, 2018, s. 42).

Romanda yazar, birkaç yerde 'kayıp top' örneğinden bahsetmektedir. Bu top, insanın dünyada ulaşmak için mücadele vereceği manayı temsil etmektedir. Buna göre ruhlar vücut bulup dünyaya gelmeden önce, onlara önce birer top verilmiştir. Fakat sonra bu toplar, dünyaya atılarak insanlardan bulmaları istenmiştir. Romanda bu durum, Cemil'in bakış açısından şöyle anlatılmaktadır:

“Güya ki ruhlar vücut elbisesi giymeden evvel her birinin eline cilalı gönül alıcı birer top verilmiş. Sonra bu topları veren, onları birdenbire ellerinden kaparak fırlatıp atmış ve: Haydi arayın bulun! Demiş. Her ruh, bir görüp bir kaybettiği o güzel şeyin telaşıyla yola düşünce, kendini dünyada bulmuş. Fakat dünyada topu unutturacak neler neler var... Amcamın oynadığı kumardan, yengemin takip

takıştırdığı mücevherler, giyip salındığı ipek elbiselere kadar her şey, her şey dünyada... Fakat o elmas ki yandığı zaman külü bile kalmayan bir kömür parçası, pırıl pırıl parlayan o kumaşlar ki bir böcek kusuntusudur. Fakat insanlar hangi şeyin aslı kıymetini araştırırlar?” (Ayverdi, 2018, s. 43).

Cemil’in ifadesiyle anlatılmak istenen insanlar tarafından maddenin, mananın asıl hüviyetini gizleyecek kadar ön plana çıkarılmış olmasıdır. İşte bu durum mananın sırrına ermeye engel olmaktadır.

‘Kayıp Top’la ilgili Cemil sözlerine şöyle devam etmektedir:

“İnsandan beklenen, dünyaya kayıp topunu aramaya gelmiş olduğunu unutmamaktı. İşte amcama bahsettiğim kaybım! Fakat topu fırlatan oyununu o kadar sanatkârane tertip etmiş ve araya o kadar muhtelif göz bağları koymuş ki, birine olmasa bile bir başkasına yakalanmamak pek müşkil! Günün yarısı aydınlık, yarısı karanlık olan bu dünyada o topu bulmak kolay mı sanki?” (Ayverdi, 2018, s. 44).

Aynı romanda kâinatı okuyabilmek için mana lisanını bilmek gerektiği belirtilmektedir. Kâinattaki varlıkların her birinin ayrı ayrı anlamları vardır. Mana dilini bilmeyenlerin bu varlıkları anlamlandırması ve bütüncül bir bakış açısıyla okuması mümkün değildir. Yazar bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Ağaç dediğimiz zaman anladığımız mana başka, çiçek dediğimiz zaman anladığımız mana başka, masa, iskemle, soba, hâsılı bir kelimenin delalet ettiği ayrı bir mana var. İnsanlar ve bütün mevcudat da böyle... Her insanın, her mevcudun kelimesine ayrı ayrı manalar yerleştirilmiş. Her varlık ve her insan bir çeşit manaya delalet eden kelimeler... Ve bütün bu kelimeler bir araya getirilince ölümsüz bir eser meydana çıkıyor. Fakat nasıl ki ümmi kimseler için, değil yüksek eserler, alfabe bile hiçbir şey söylemezse mana lisanının cahilleri için de kâinat kitabını okumak aynı derecede imkânsızdır. Bizi bu fasih lisanı öğrenmekten, bu şaheserin acemisi olmaktan kurtarmayan yaman bir derdimiz, müzmin, bulaşık bir hastalığımız var” (Ayverdi, 2018, s. 58)

İnsanların kendilerinde bulunan manayı şekillendiren, yine kendileri olmaktadır. Her kişi yeteneği doğrultusunda bu manayı anlamlandırmaktadır. Cemil'in yazdığı satırlarda bu durum şöyle ifade edilmektedir:

“Birbirine bağlı kaplar kanununda olduğu gibi, her kapta olan aynı su, nasıl ki o kabın şekline göre düz kapta düz, yuvarlakta yuvarlak, dört köşede dört köşe olarak şekillenirse, işte insanlar da kendilerine vaz' olan manayı, istidatları şekliyle kalıplandırıyorlar. Onu kendi istidatlarının kalıbına göre güzel veya çirkin yapan kendi kabiliyetleri...” (Ayverdi, Ateş Ağacı, 2018, s. 104)

Yazar, çağdaş insanların sürekli çalışarak, üreterek maddi tarafını yüceltirken, manevî bakımdan eksik kalışına sitem etmektedir. Ahlaki değerler gittikçe yok olmakta, ruhu besleyen kaynaklar ihmal edilmektedir. Bu durum Madam Juliette'in Cemil'le diyalogunda dile getirilmektedir:

“İnsanlardaki bu bir taraflı çalışma, bu sırf maddileşme hareketi, cemiyetin manevi esaslarını, ahlakını, faziletini, şuurunu gün günden silip götürmekte. Ruh ve maddeden mürekkep olan insanın, bir tarafın ziyade ihmalinden ve diğer tarafın ziyade şımartılmasından, zarfı, mazrufu mahiyetini kaybetti. Bizim mazrufu hırsızın çaldığından haberimiz yok, zarfa her gün biraz dah a ziyet veriyor, elden ele gezdiriyor yere göğe koymuyoruz” (Ayverdi, 2018, s. 113)

Sâmiha Hanım'a göre maneviyat, kitaplardan okumakla, birilerinden dinlemekle veya akıl ve mantıkla öğrenilebilecek bir şey değildir. Maneviyatın sırrına erebilmek için maddenin rehberliğinden kurtulmak gerekir. Cemil Madam Juliette'e bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Biz insanlar da tabiat zindanından kurtulmadıkça şuradan buradan kulağımıza çalınan, güzelliği, şaşaa ve azameti hakkında rivayetler duyduğumuz maneviyat güneşinin ne demek olduğunu anlayamayız. Evet, bir güneş vardır, ben onu gördüm, diyebilmek için hiç olmazsa zindandan bir lahzacık olsun başını dışarı çıkarmak lazımdır. Muhakeme, mantık ve ilim delaletiyle bilmek başka, bu maddi kılavuzları bir tarafa bırakıp, canıyla, içiyle bilmek başkadır. Bir kör de elindeki değneğini iki tarafa çarparak yürüyebilir; fakat bacakları ne kadar kuvvetli de olsa, görme hassasına sahip kimse ile yarışa çıkabilir mi?” (Ayverdi, 2018, s. 115)

Yazar, maddeyi en az mana kadar gerekli fakat tek başına yetersiz bulmaktadır. Bu yüzden her fırsatta madde mana birlikteliğinin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Cemil, madde-mana ilişkisinden bahsetmeye devam etmektedir:

“Madde güzel şeydir ve maddeyi güzel, faydalı lüzumlu bulmak ta tabiidir. Ancak az evvel söylediğiniz gibi zarfın gayesi mazrufa malik olmaktır. İnsan güzelliğe, asalete, zenginliğe, şerefe hatta bilgi ve hünere de malik olsa, mana ile dirilmedikçe bir heykelden ibarettir.

Madde mananın kapısıdır; fakat biz onu açacak anahtarı kaybolmuş zannediyoruz. Madde mananın kaftanıdır. Fakat biz bu elbisenin içindeki güzel vücudu göremiyoruz.

Madde yoldur; mana hedefdir; biz hedefe teveccüh etmediğimiz için bütün kazancımız sonsuz bir yorgunluktan ibaret kalıyor.

Madde bir perde gibi sıyrılmadıkça, manaya engeldir; sırasında bir bulut parçasının azametli güneşi kapadığı gibi.

Fakat mana, madde yolundaki ilerlemelerimize mani olmaz; bir filin bir kedi ile güreşmeye tenezzül etmediği gibi” (Ayverdi, 2018, s. 116).

Aynı romanda Şevket Bey, kızının defterinden gizlice okuduğu satırlarda, Mevlana’dan yapılan bir alıntıya rast gelmiştir:

“Ey âkil! Sakın surete bakma, çünkü cinsiyet sırrı, surette değildir, suret, taş ve toprak gibidir. Cansız olanın cinsiyetten haberi yoktur. Cinsiyet, mana cihetiyle kalplerin benzeyişi, ruhların ezel bilişikliği ve akılların uygunluğudur” (Ayverdi, 2017, s. 255).

Buna göre, yalnızca gözle görünene bakmak, maddenin dış yapısı hakkında fikir vermekle beraber; onun manası yani iç derinlikleri hakkında bilgi sahibi olmamıza yetmez.

Mesihpaşa İmamı Romanında, İmam Halis Efendi, ailesi ve çocuklarıyla çatışma içerisindedir. Çocukları üzerinde kurmaya çalıştığı otorite, üç çocuğunda da farklı şekillerde ters bir etki göstermiştir. Büyük oğlu Abdullah, çocukları arasında en

dik başlı ve âsi olanıdır. Ayrıca inanç noktasında romanın bir kısmına kadar materyalist bir çizgi takip etmektedir. (Kırzıoğlu, 1990, s. 764)

Abdullah, kalabalık bir grup arkadaşını babasının rızası olmadığı halde, zaman zaman eve getirmektedir. Halis Efendi, Onların kendi aralarındaki bir tartışmaya şahit olmuştur. Madde ve mana üzerine devam eden bu tartışma üç farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşler imam tarafından şu şekilde anlatılmaktadır:

“Bu gençlerin bir kısmına göre dünya, makineleşerek maddesinin tımarına her gün biraz daha ehemmiyet verirken, bu makine medeniyeti, hayatı hayat yapan yumuşaklığı, düşünceyi, ruhu, ana rahmindeki cenini kemiren nur gibi doğmasına, yaşamasına meydan vermeden boğmakta idi.

Bir kısmına göre ise ruh ve mana davası, insanların icat ettikleri bir sinir buhranından başka bir şey değildi. Beşeriyetin maddi menfaatlerden hakkıyla istifade edebilmesi için her şeyden evvel bu vehmi tedavi etmek, zihinleri bu salgın illetten korumak lazımdı.

Hâlbuki Abdullah’ın münakaşacı arkadaşlarının içinde bir nevi ara bulucu, her iki tarafın da aşırı fikirlerini kesip biçtikten sonra kabul eden bir üçüncüye göre, fikirler silahlanmayı öğrenmedikçe, maddenin manayı alt etmesi tabii idi. Zaten insanoğlu madde ile manayı birbirinden ayrı farz etmekte olduğu için, aralarına tezevir sokulan komşular gibi, daimi hırlaşıyor, kavga ediyor, geçimsizlikleri cihanı ayağa kaldırıyordu. Dünya için ne otomat adamların kurdukları medeniyet, ne de madde düşmanlarının korkulu mübalağası gerekti” (Ayverdi, 2017, s. 131-132).

Son Menzil romanında karmaşık bir ruh haline sahip olan Haşim, zihnindeki soruları cevaplandırarak içindeki fırtınayı dindirmeye çalışmaktadır. Madde- mana birlikteliğinden bahsederek, mana olmadan maddenin, madde olmadan mananın anlamsızlığını kendi mesleğinden yola çıkarak şöyle örneklendirmektedir:

“Ben tablolarımı şu elimle yapmıyor muyum? Niçin o gidince sanatım akim kalıyor? Eğer sanat onun idiyse benden ayrıldıktan sonra niçin bir çizgi olsun çekemiyor? Demek ki sanat hassasiyetim devam etmekle beraber onu fiile getirecek

vasıttan mahrum olan ben, rüyada bağırarak istediği halde sesi çıkmayan bir zavallı gibi ebedi bir kâbusa tutulacağım.

Eğer asıl sanatkâr olan elim değil de hislerim, melekelerim her bir zerrem dersem, gün olup onlardan da aynı kabiliyetin kaybolmayacağını kim temin edebilir? Ben bu kabiliyeti nerden buldum, onu bana kim verdi? Bu kuvvete mana mı diyeceğiz? O niçin görülmüyor, niçin bu kadar vahşi ve bizden uzak? (Ayverdi, 2018, s. 131)

İnsan, ruh ve bedenden terkip bir varlık olduğu için, hem bedenine hem de ruhuna hitap eden şeylerden hoşlanmaktadır. Madde-mana birlikteliği bir kez daha vurgulanmakta; Okçu, Haşim'in gönlüdeki boşluğun sebebini, ömrü boyunca yalnız biçime önem vermiş olmasında aramaktadır:

“Bence ne manasız şekil, ne de şekilsiz mana bir kemal abidesi olabilir. Şüphesiz ki şekli vücuda getiren manadır. İnsanlar ruhlarıyla manadan, kalıplarıyla da şekilden zevk alırlar. Şekle, sanata kıymet veririm; değerli bir mücevherin muhafazası kibrit kutusu değildir. Güzel bir çiçeği konserve kutusunda görmek istemeyiz. Fakat sen bütün zevkini şekle hasretmiş olduğun için, bütün ömrünü de muvazenesiz ve ıstıraplı geçirdin” (Ayverdi, 2018, s. 131).

Yaşayan Ölü romanında Leyla, Seniye'ye yazdığı mektuplardan birisinde kâmil insanın mana âlemine duyduğu özleminden bahsetmektedir. Bu âlemin kapılarını açmak için maddi istek ve arzuların kurtulmak gerektiğini belirtirken, Çelebi'den alıntı yaptığı şu sözlerle mektubuna son vermektedir:

“İşit naydan nasıl hikayet ediyor, uzaklıklardan şikâyet ediyor. Birlik dünyasına dalıp gark olan kâmil insan uzaklıktan şikâyet eder mi? İşte onun ayrılıklardan şikâyeti, kopup geldiği mana âleminin hasretiyle yanıp yakılmasından ibarettir. Her ne kadar o, mana âleminin içinde bulunmakta ise de, kendisinin vücutla örtülü olmasından şikâyet etmektedir” (Ayverdi, 2017, s. 59).

Yolcu Nereye Gidiyorsun romanında madde-mana birlikteliği, Cem Bey,'in defterindeki yazılarında veya Adli'ye yazdığı mektuplarda bahsedilmektedir.

Adli'nin, Cem Bey'in defterinden okuduğu satırlara göre mana âlemine intikal eden kişi için, üzüntü söz konusu olmadığı gibi; zaman-mekân kavramlarının da önemi kalmaz. O adeta beşer üstü bir varlık haline gelmektedir:

“Gam ve elem beşeriyetin, gün ve saatlerin icabıdır, biz ise bunlardan geçmiştiz. Ruhumuzun önünde yüz sene ile bir sene arasında fark yoktur. Sene, ay ve gün, feleklerin devri vasıtasıyla ve zemin ehline göredir; biz ise mana cihanına yetmişiz ki burada ne sabah vardır ne de akşam. Can âlemine nispetle bir sene bir andır ve o bir an içinde binlerce seneler gizlidir” (Ayverdi, 2016, s. 147).

Cem Bey, defterinde mana âleminden bahsetmeye devam etmektedir. Dünya için varlık âlemi, mana için ise yokluk âlemi isimlerini kullanmaktadır. İnsanlar ancak kendi iç âlemine yolculuk eder ve mana âleminin esrarına vakıf olursa bilgisizliğinden kurtulabilmektedir. Bu durum şu şekilde anlatılmaktadır:

“Ey insan, sen ki pek çok ilimler öğrendin, fakat bu ilmi öğrenmek için çok geç kaldın. Biraz da varlık âleminden yokluk tarafına yürü, çünkü mahsul yeri orasıdır ve çünkü Hakk'ın sanatının ve iradesinin karargâhı yokluktur. Unutma ki insan kendinden kendine yol aldığı nispette cehilden kurtulur. Yürü kâfirim ben, eğer, bu yolda bir kimse bir nefes ziyan etmişse...” (Ayverdi, 2016, s. 147)

İnsanların mana yoksunu olmasının sebebi, Cem Bey'in Adli'ye mektuplarından birinde şu örnekle gözler önüne serilmektedir:

“...Boş zamanlarımda köylere doğru şöyle bir uzanıyorum. Civarda bir koruluk var ki şoseyi geçip tarlalara varılan ilk merhalede, yüksek yüksek ağaçların altından bir su akıyor. Köylü, bu suyun altına uzun ve büyük bir ağacın gövdesini oyarak yatırmış. Hayvanları bu tahta yalakta suluyorlar. Ağaç gövdesinin dış yüzü, rutubetten yeşillenmiş, yosunlanmış. Fakat ne hazin ki ötekiler gibi bahardan bahara sürecekkökten mahrum. Onun tekrar yeşil bir nebat olması için ne can dayanmaz değişiklikler, neler geçirmesi lazım. Mamefih biz insanlar da bundan başka bir şey değiliz; sağımızdan solumuzdan gelen mana bolluğu içinde kupkuru, hissiz ve cansız yatar dururuz. Gelip geçenler olduğumuza başlarını uzatır ve bizden hararetlerini söndürür, istifade ederler; fakat biz, içimizden akıp geçen bu suya rağmen canlanamayız, dirilemeyiz” (Ayverdi, 2016, s. 176-177).

Aynı romanda Adli'nin kendisinden sevgiyi bulduğu ve benliğine dönmesinin simgesi olan kişi Mecbure'dir. Mecbure'nin hasta olduğu bir gece, Adli, eve bir doktor çağırıştır. Diyalog esnasında Adli'nin büyükannesinin 'İnşallah' kelimesini kullanması üzerine, doktor itikadî görüşünü açık etmiştir. Gözle görülen maddî varlıklar dışında, gözle görülmeyen varlıklara ve 'manevî kuvvet' olarak adlandırdığı yaratıcıya inanmanın budalalık olduğunu söylemektedir. Bunun üzerine Adli, doktora madde- mana birlikteliğini şöyle izah etmektedir:

“Siz zannediyorsunuz ki madde, manadan gayridir. Madde kendisini yaratanın gölgesidir. Siz de ben de onun bir tasarruf aletiyiz. Zavallı aklımız bu güne kadar nice kapıların kilidini açmış; fakat asıl içinde yaradılışın anahtarı olan kapıyı bulamamış. Bulmuş olsanız mutlaka onu da merak eder ve açmaya çalışırdınız. Hiç kimse katil, hırsız, zalim, evet hiç kimse faziletten müstağni olmadığı gibi, münkir ve kâfir olanlar da imandan müstağni değildirler. Ancak inkârları ve küfürleri, imanın güzel yüzünü tanımamış olmalarındandır” (Ayverdi, 2016, s. 287).

Batmayan Gün romanında, Aliye'nin büyükbabası İrfan Paşa'nın defterinden yaptığı okumalarda madde- mana birlikteliğine yer verilmektedir. İrfan Paşa'nın yazdığı satılarda, madde üzerinde söz sahibi olan kuvvetin mana olduğundan bahsedilmektedir:

“Mana önünde suret zebundur; yani sûreti tahrîk eden manasıdır. Mana nasıl isterse öyle eder ve suret bu emre karşı, ben bunu yapmam, demeye kâdir olamaz.

Harfler ve sözler, insanın nefesi olmadan vücut kisvesi giymediği gibi, nefes de Büyük Akl'ın iradesi olmadan mana kastına muktedir olamaz.

Şu halde hakikat ve mana hasebiyle bütüin mevcudat harfleri ve kelimeleri gerek ulvî gerek süflî bir olan o aklın görünmesinden başka bir şey değildir” (Ayverdi, 2017, s. 37).

Aynı Romanda olumlu bir tip olarak karakterize edilen Doktor Cevat, manevî arayış sürecinde olan Aliye'ye hoş sohbetiyle arkadaşlık etmektedir. Aliye'yle aralarında geçen konuşmalarından birinde madde ve manayı kıyasa tâbi tutarak şu örnekle açıklamaktadır:

“Galiba Latife ediyorsunuz Aliye Hanım... Maddî zevklerden niçin baş çevireyim? Tabiatın bahşettiği güzellikleri tepmeye sebep ne? Yalnız şu var ki,mana zevki ummansa, bunlar katrelerdir. Maddî hazlar bir damla su gibi süratle uçup gider. Halbuki mana denizinde yüzün, kovanızı daldırıp istediğiniz kadar alın; bitmez, tükenmez” (Ayverdi, 2017, s. 69).

Doktor Cevat, arzu edilen eksiksiz bir yaşam için, yalnızca pozitif bilimlerin sağladığı bilgilerin yeterli olmayacağını, mana ilminin ışığının da şart olduğunu belirtmektedir:

“Ben insanların, hayat malzemesi olarak yalnız müspet bilgilerin dört duvarı arasında dönüp dolaşmalarını, dört başı mâmur bir hayat için kifayetsiz buluyorum. Herhalde ‘insan’ namına hak kazanmak için mana hududuna yaklaşmak lazım, belki de elzem! Bence mankenle insan arasında ne fark varsa, manevi bilgi sahipleriyle maddeden başka varlık görmeyenler arasında da aynı fark mevcut...” (Ayverdi, 2017, s. 70)

Adı geçen romanda İrfan Paşa, insan-ı kâmil sıfatının yanında, usta bir ressamdır. Fakat ona göre sanatkâr olmak, tek başına insanı yücelten bir vasıf değildir. Çünkü sanatsal eserler insanın maddi varlığıyla hayat bulan şeyler olduğu için gelip geçicidir ve bunlarla övünmek de akıl işi değildir. İrfan Paşa’nın bu görüşlerini Aliye, defterdeki şu satırlardan okumaktadır:

“Sanat ve hünerle iftihar etmek çocukça bir duygudan ileri gelir. İnsan, iki türlü varlığın sahibidir: Maddî, manevî. Nasıl ki bu maddî varlık bir gün olup sönmeye, mahvolmaya mahkûmsa, onun vücuda getirdiği eserler de aynen böyle solmaya, bozulup yok olmaya mahkûmdur. Zeval bulacak şeyler için gururlanmak, binlerce Viyana sefirleri alkışlasalar da, akli başında bir insana yakışır mı?” (Ayverdi, 2017, s. 119)

İnsanın maddi varlığıyla ortaya koyduğu eserlerle övünmesi saçma olduğuna göre, İrfan Paşa asıl kıvanç duyulacak eserden şöyle bahsetmektedir:

“Eğer insan manevî varlığı ile bir eser, yâni mânâsını bir eser olarak ortaya çıkarabilirse, iftihar edilecek şaheser budur işte! Fakat ne çare ki bu dereceye

yükselmiş kimsede de iftihar ve gurur gibi bayağı hisler kalmamıştır” (Ayverdi, Batmayan Gün, 2017, s. 119).

Adı geçen romanda Aliye, Doktor Kerim Bey’i İrfan Paşa’nın defterinde “K” rumuzuyla ve tablolarından birinde tıbbiyeli fotoğrafıyla tanımıştır. Fakat sonrasında Aliye, bu esrarlı kişilikle yüz yüze tanışmış ve Kerim Bey Aliye’nin hayatının merkezî kişisi olmuştur.

Kerim Bey, Aliye’ye ruhen uyanık olmayan bir insanın manadan yoksun kalacağını anlatırken, üniversitede şahit olduğu bir örnekle bunu izah etmektedir:

“İnsan iç âlemine sahip olmadan evvel ölü gibidir. Size bir misal vereceğim.

Tıbbiyenin son sınıfında bir gece arkadaşlarımdan biri ile imtihana çalışıyorduk; o okuyor, ben dinliyordum. Birkaç gece üst üste uykusuz kalmıştık. Arkadaşım, sahife bitip çevirmek icap edince birdenbire irkildi: ‘Uyumuşum ben’ dedi. Şurası tuhaf ki, bu uyku bir bütün sahifeyi yüksek sesle okumasına mâni olmamıştı. Yalnız okuduklarından, ilk satırdan başka hiç bir şey hatırlamıyordu.

Gözü açık, fakat uyuyor. Dil söylüyor, fakat söylediğini anlamıyor. Melekelerin bir kısmı duraklamış, bir kısmı ise çalışmakta” (Ayverdi, 2017, s. 168).

Doktor Kerim Bey Anna Kigford’dan yaptığı alıntıyla mananın disiplinler üstü bir ilim dalı olduğunu anlatmaktadır:

“Mana ilmi yalnız bir ilim, bir felsefe, bir ahlak, bir mezhep değildir. Belki o kendisi, ilim, felsefe, ahlak ve mezhep olup, diğer ilimler ve felsefeler onun hazırlığı, yahut bozulmuş şekilleri ve ifadeleridir” (Ayverdi, 2017, s. 192).

Adı Geçen romanda Gayb âlemine inanmayan ve bunları düşünmenin vakit kaybı olduğunu söyleyen Hüsni’ye Doktor Cevat Bey şöyle cevap vermektedir:

“Ömür, yaşanan hayat, ancak insanîyet manasına kavuşmak, dünyaya gelişin ve buradan gidişin sırrını çözmek içindir. Bunu yapmadıktan sonra size kalan vaktin ne kıymeti olur? Evet, bugün bir doktor olduğunuz gibi, belki günün birinde milletler arası bir şöhret sahibi de olursunuz; fakat bütün bunlarla, kendinize, ruhunuza

hizmetiniz dokunmuş olmaz. İnsanı, benliğine olan yabancılıktan kurtaracak el, manadır Hüsnü Bey.

Hükümdar olsun, âlim, fen adamı, sanatkâr ne olursa olsun, beşeriyeti hamurlayan zaaf ve çirkinliklerden ruhunu temizlemeyen kimse, benliğinin hâkimi ve aşınası olamaz bu suretle de vicdani zevke ve manevi hürriyete kavuşamaz” (Ayverdi, 2017, s. 256).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİN- FELSEFE İLİŞKİSİ

A.İnsan

Antikçağ düşüncesinde insan, Homo sapiens (Bilgin insan) (Hançerlioğlu, 2018, s. 166) olarak isimlendirilmiştir. İnsanı hayvandan ve diğer canlılardan başlıca özelliği ise toplumsal bir varlık olmasıdır. Bir insanı insan yapan toplumsal ilişkilerinin varlığıdır. Bu anlamda insan, hem kendini hem de toplumu üreten konumundadır. (Hançerlioğlu, 2018, s. 187)

İnsanın nereden geldiği, nasıl yaratıldığı, ilk insanın ne zaman ortaya çıktığı gibi sorular en eski zamanlardan beri merak edilen sorular olmuştur. İnsanın var oluşuyla ilgili kitlelerce kabul görmüş iki görüşten birincisi Darvinci Evrim teorisidir ki buna inanmak tesadüfen meydana geldiğini kabul etmek anlamına gelmektedir. İkinci görüş ise ilahi dinlerin mensuplarınca kabul edilen her şeyi Allah'ın yaratmış olduğudur ki insan, bununla asıl değerini bulmaktadır. (Hacımüftüoğlu, 2016, s. 281)

Nurettin Topçu'ya göre insan, nefsinin esareti altında bulunduğu için sefil bir varlıktır. Tüm hayvani özellikleri kendisinde bulundurur. İnsanın bireysel benliğinden kurtulup evrenin bütününe doğru yol alması için öncelikle sefaletinin farkına varması gerekmektedir. (Topçu, 2018, s. 17)

Hakikate yol alan insanda görülen ilk değişim, tüm insanlığın üzüntülerini kendi üzüntüsü gibi kabul etmektir ki bu merhametin göstergesidir. Merhametle aydınlanan kimse ferdi kaygılarından uzaklaşarak ahlaki bir olgunluğa erişmektedir. (Topçu, 2018, s. 18)

İnsanın nihai amacı sonsuzluksa, onu bu sonsuzluğa ulaştıracak şey hisler midir, akıl mıdır yoksa ilham mıdır, diye sormaktadır Topçu. Hislerimiz olursa, bizi uzaklaşmaya çalıştığımız hayvani hayatımıza tekrar yakınlaştırıp, mantığımızı devre dışı bırakacağından, en tehlikeli düşmanımızdır. Akıl, insana doğru yolu gösterir, yanıltıcı değildir. İyiyle kötüyü ayırt etmemizi sağlar. Lakin tek başına akıl da yeterli değildir. İlham ise derece olarak akıldan da üstündür. Akla yol gösterir ve aradığımız

ebedi hayata ulaşmamızı sağlar. İlhamın olmadığı bir akıl, insanı yanlışlara ve yıkıma götürür. (Topçu, 2018, s. 19-22)

İnsan, Kuran-ı Kerim'in belli bir bölümünde değil, bütününde var. (Özdemir, 2013, s. 13) Kuran-ı Kerim'de ; insanın Allah'la (Bakara/2/40) , diğer insanlarla (Bakara/2/148), doğayla(Rum/30/41) ve diğer canlılarla (Hicr /15/22) münasebetinin nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. İnsanın yaratılanlar arasında en şerefli olduğu zikredilmektedir. (isra/17/70)

Yazar, “Ateş Ağacı romanında insanın yaratılış harikası olmasından ve gönül yolu ile bazı durumları önceden sezebileceğinden bahsetmektedir:

“Bir barometre, insan eliyle düzölmüş bir aletken, hayvanın gelecekteki değişikliğini evvelinden haber veriyor. Bir beygir, bir kuş hayvanken, olacak zelzeleyi evvelinden hissediyor da, bir insanın henüz açığa çıkmamış kararları vukuundan evvel sezmesi neden yadırganıyor? O, hilkatın harikulade nüktesidir. O hülasasında en geniş tafsilat, tafsilatında en büyük ihtisar olan sırlı mevcut... İnsanlığa yeten, insandan daha büyük kuvvet yok; o her şeyi evirip çeviren, bütün gizli manaları içine alan tek varlık... Kâinatta her şey o...” (Ayverdi, 2018, s. 57)

Adı geçen romanda insan olmanın manevi boyutu ele alınarak, insan olmak için her insanda yaratılıştan bulunan bazı hayvani özelliklerin önüne geçmek gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü insanı hayvanlardan ayıran özelliği, akıllı ve iradesi sayesinde istek ve arzularına sınır koyabilmesidir:

“Bir kimse ilim sahibi olur, âlim deriz; beldeler keşfeder kâşif deriz; fen harikaları icat eder, mucit deriz; sanat hassasiyetini dile getirir sanatkâr deriz, deriz, deriz... Fakat kolay kolay insan diyemeyiz. Zira insanlık sıfatına liyakat kazanmak için hayvanlık duygularını dizginlemiş olmak lazımdır.

Gerçi hayvanla müşterek olan duygularımızı da bize hilkat vermiştir; fakat onlara hükmedecek endişe, akıl ve iradeyi de hayvana değil yalnız insana gene hilkat bahşetmiştir. Şu halde, hayvan, hayvanca fiillerinden mesul olamaz; ancak biz bu temayülleri zapturapt altına almadığımız için kötü görülür hatta sırasında mahkûm oluruz.

Maymundaki istihza, tilkideki hud'a, kaplandaki hunharlık bizde oldukça, mucit, kâşif, âlim, sanatkâr olsak da insan olamayız” (Ayverdi, 2018, s. 60).

Ahlaki özellikler bakımından ele aldığımızda asırlar öncesinin insanı ile bugünün insanı birbirinden çok farklı değildir. Değişim, dış görünümde olmuş; insanlığın gelişimini engelleyen kötü davranış ve düşünceler ise insandaki mevcudiyetini sürdürmeye devam etmiştir. İnsandaki bu değişim “Ateş Ağacı” romanında şöyle anlatılmaktadır:

“Tavuğu için döğüşen horoz mazurdur; fakat üç santim boyundaki kalem için döğüşen çocukta, yirmi kuruş için katil olan bir adamın duygularının küçük çapta bir örneğini görür gibi olarak ürkerim.

Kırk asır evvelki insana nispetle bugünkü insan yalnız dış görünüş ve hayat tarzı bakımlarından ilerlemiştir. O, pösteki ile örtünürdü; bu palto ile ısınıyor. O tırnaklarını taşla keserdi; bu manikür yaptırıyor. Onun saçı sakalı birbirine karışmıştı; bu günde iki defa tıraş oluyor; o gölde yıkanır; bu duş altında friksiyon yapıyor. Fakat içyapılarına gelince, belki de asırlar onu bir adım ilerletmemiş; hep o zalim hep o hunhar hep o hilekâr ve gaddar insan olarak kalmakta devam etmiştir. Yalnız tecrübelerin ve göreneğin tesiriyle bu vasıflarını tahakkuk ettiriş şeklini tekâmül ettirmiştir” (Ayverdi, 2018, s. 60).

Aynı eserde insanda bulunan yeteneklerin doğuştan geldiği ve çalışmakla kazanılamayacağı belirtilmektedir. Ancak çalışmakla var olan bir yetenek ziyadeleştirilebilir. Bu durum bir örnekle somutlaştırılmaktadır:

“Bir fincan, bir bardak kadar su almaz; bir bardağın aldığı su da şüphesiz maşrapanın alacağı sudan azdır. Fakat bir fincanı, bir bardak su almadığı için kimse ayıplamaz; zira kabiliyeti bu kadardır. Elverir ki dolmuş, kendi istiab haddini bulmuş olsun. İnsan da çalışmakla, istidadını ziyadeleştiremez, ancak istidadının derecesini tamamlayabilir”(Ayverdi, 2018, s. 84).

İnsan ve Şeytan romanında ise Halim Paşa'nın şu sözleri insanın yaratana karşısında ne kadar zavallı olduğuna dikkat çekmektedir:

“Allah’ın kudreti karşısında, insanoğlu iğne önünde gergef gibi acizdir; ezel nakkaşı âlem karargâhında, bahusus insan vücudunda kâh Âdem, kâh şeytan nakşını eyler” (Ayverdi, 2017, s. 200).

Aynı romanda Doktor Şevket Bey, Lale’den sonra yaşadığı ruhi tekâmül sürecinde iç muhasebesi yaparak sorular sormakta ve bu sorulara cevap aramaktadır. Birçok filozofun yanıtını aradığı şu soruyu sormaktadır:

“İnsan nedir?” Bu yaştan yaşa geçen, dimağını bilgi ile bezeyen, cemiyete faydalı işler temin eden mahlûka mı insan deniyor? Yahut bir filozofun dediği gibi insan, iki ayağıyla gezen hayvandan mı ibaret?

O dünyaya yalnız başkalarının hesabına mı gönderilmiş yaptığı işler, başardığı karlar yüzünden kabına sığmayacak bir gururla şişmesi için mi ömrünün sürükleyicisi olmuş? Şüphe yok ki, çok ince çok dakik hesaplardan sonra hilkat tezgâhı onu, en mükemmel bir eser olarak dünyaya salarken, mayasına iki zıt muhalif cereyanın hükmünü birden yerleştirmiş, Evet insanın hamuru iyilik ve kötülüklerin maharetle birbirine karıştırılmış malzemesinden meydana gelmiş. Bu yüzdendir ki, kâh o tarafa kâh bu tarafa çekiliyor ve daima galip gelen kuvvetin esiri oluyor.

İşte insana düşen, belki de bu iki zıt unsuru tefrik ve daima bir teftişe tabi tutmak. Fakat bu, söylendiği kadar kolay bir şey mi sanki? Bahusus iş işten geçtikten sonra?” (Ayverdi, 2017, s. 212)

Doktor Şevket Bey, karısının olgun kişiliğiyle kendi kişiliğini kıyaslamaktadır. Ona göre karısı İsmet Hanım önüne çıkan engellerden etkilenmeden duruşunu koruyabilmekteyken, kendisi gibi zayıf iradeli insanların en ufak bir müdahalede yolunu değiştirmekte, kararlılığını sürdürememektedir. Bu durumu, Şevket Bey’in kendi ağzından şöyle ifade edilmektedir:

“Hiçbir dere yoktur ki, ummana vardıktan sonra ona dere denilsin. Fakat biz insanlar sağdan soldan gelen ve yolumuzu şaşkırtan müdahale ve tecavüzlerin o merteye esiriyiz ki, hemen hiçbir zaman denize ulaşmak nasibini tutamamaktayız” (Ayverdi, 2017, s. 217).

Şevket Bey'in kızının defterinden gizlice okuduğu satırlar insanın dünyaya ve ölüme bakışı bakımından dikkate değerdir:

“ Ne aceptor o Âdem ki, öleceğini bildiği halde ölümünü unuttur. Dünyadan ayrılacağını bildiği halde ona dayanıp günleri gene ona muhabbetle geçirir. Allah'a döneceğini bildiği halde ondan sapıtıp başkalarına iltifat eder” (Ayverdi, 2017, s. 241).

“Mesihpaşa İmamı” eserinde Sâmîha Hanım, insanın her devirde rahatına en uygun koşulları temin etmesinin yanı sıra iç âlemine önem vermediğini anlatmaktadır:

“Hâlbuki her geçen devirde, maddesine daha elverişli, daha yatkın ve uygun şartlar bulup hazırlamaktadır. Bir zamanlar ağaç kovuklarında, sazlıklarda ve bataklıklarda yaşamış olan insan, bugün tenine, maddesine bahşettiği rahatlığa karşılık, bu zarfın içindeki mazrufa, ağaç kovuğunda yaşadığı devirlerden daha geniş ölçüde ihtimam göstermemektedir” (Ayverdi, 2017, s. 151).

Kâinatta sürekli devam eden yenilenme kanunu, bütün canlılarda olduğu gibi insanda ve toplumda da hükmünü sürdürmektedir. Ölümle birlikte doğumların eş zamanlı olarak gerçekleşmesi, buna bağlı olarak toplumun fertlerinin sürekli değişmesi buna örnek verilebilir.

“Yolcu Nereye Gidiyorsun” romanında Adli, insanın bu yenilenme süreci karşısındaki tavrından şu şekilde bahsetmektedir:

“...Acaba “teceddüt” kanunu bu muydu? Dün kaybettiğimizi bulurken elimize geçen, dünkünün aynı mı, yoksa benzeri miydi? Belki de ne aynı ne de ayrı denebilirdi. Ve biz aynı cevherden gelen yaratılmışları hem ayrı hem de aynı olarak kabul etmeye mecburduk. Belki insanların da dünya ağacındaki vazifeleri buydu. Bir kafile giderken, gelen kafilde de gidenin evsafını görmekten teselli buluyorduk” (Ayverdi, 2016, s. 175).

Bir elektronik cihaz insanların kullanımına kullanım kılavuzuyla birlikte sunulur ki, bu cihazın kullanıcıları, cihazı daha uzun süreli ve verimli şekilde kullanabilsinler. Kullanım kılavuzunu hazırlaması beklenen kişilerse elbette ki, o elektronik cihazı tasarlayan veya cihazın çalışma prensipleri hakkında bilgi sahibi olan

kişilerdir. Bu kılavuzu okumadan cihazı kullanmak, hakkında yeterli bilgi sahibi olunamayacağı için çabuk bozulmasına sebebiyet verebilir. Elektronik cihaz örneğinde olduğu gibi, insanoğlu yabancı olduğu bu dünyaya gözlerini açtığı anda hem dünyayı hem de kendisini tanıması gerekir. Bu yolda ona rehber olacak, onu, kendinden daha iyi bilen ve tanıyan biri varsa o da yaratıcısıdır. Bu örneğe benzer şekilde Adli, kendisini mükemmel yazılmış bir kitaba benzeterek, bu kitabı tüm anlamlarına vakıf olarak okuyamadığından esefle bahsetmektedir:

“Vakit vakit kendimi bir müellifin emekle, dikkatle yazdığı, içine hikmetler, nükte ve şiirler koyduğu bir kitaba benzetirim. Evet, ben bir kitabım. Hem belki de kıymetli bir kitap. Fakat bu kıymet, benim değil, bu yazıları yazanıdır. Bana düşen, haberim olmaksızın meydana gelmiş olan bu eseri okumakken, ne garip ki sahifelerinin arasında hoşuma gitmeyen fasılları çizip bozmaya kalkıyor, acemi bir öfke ile bu hükümlere karşı gelerek ıstırap ve acı ile kıvraniyorum...” (Ayverdi, 2016, s. 361).

Birbirinden farklı görünümde yaratılmış olan insanın, kişilik özellikleri ve bakış açıları da farklı farklı olmaktadır. Bu farklılıklar bazen medeniyetin ilerlemesine katkıda bulunabileceği gibi, bazen de anlaşmazlıklara ve kavgaya hatta savaşımlara sebep olabilmektedir. Bu gerçeği Sâmiha Hanım, Adli'nin ağzından şöyle anlatmaktadır:

“Yalnız beşer olmakta birleşen insan, gayede birbirinden ne kadar ayrı ve uzak, esasen dünyanın bu çekişme naraları bu cenk ve niza gürültüleri de hep o ayrılığın birer tezahürü değil mi? Biz insanlar, en basit bir varlığa bile ayrı ayrı gözlerle bakarız. Çöpçü için topuğu ile faraşa tıklanacak bir angarya olan kuru yaprak, şairin bakışları için, tabiatın zevkle dile getirilecek bir şaheseridir. Fakat bir Seyfi Bey, bir Cem Bey için, hilkatın esrarından bir sırrı faş eyleyen küçük bir dildir” (Ayverdi, 2016, s. 433).

B. İrade

İrade, “Eylemi düşünceye uygun olarak gerçekleştirebilme yetisi” (Hançerlioğlu, 2018, s. 89) olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre, iradeyle mecburiyet bir arada bulunmazlar. Özgür iradesiyle karar veren bir kimse için zorunluluk söz konusu değildir.

İrade bazen bir işe başlarken gönlün o işe yönelmesi, bazen de işin sonuç kısmında karar vermek anlamında kullanılır. Allah söz konusu olduğunda, Allah'ın irade etmesinden maksat ise, bir işin olması veya olmamasında karar vermektir. (el-İsfâhâni, 2017, s. 423) Bu gerçek Hûd suresinde “Gökler ve yer durdukça orada ebedî olarak kalırlar. Rabbinin dilemesi müstesna. Şüphesiz ki Rabbin, dilediğini yapandır.” (Hûd/11/ 107) ayetiyle gözler önüne serilmektedir.

Ünlü filozof Farabi göre irade; duyum, tahayyül ve düşünme yoluyla idrak ettiğimiz şeyleri isteyişimiz veya istemeyişimiz ve o şeyleri almak veya bırakmak hakkında verdiğimiz hükümdür. (Farabi, 2001, s. 56)

Sâmiha Ayverdi'nin incelemeye çalıştığımız romanlarında irade, insanın iradesinin Allah'ın iradesinin yanında acziyetini belirtmek üzere veya zaaflarının esiri olmuş olumsuz bir karakterin iradesinin zayıflığını ortaya koymak için bahis konusu yapılmaktadır.

“Son Menzil” romanında Okçu Bahaeddin'e geçirdiği bir rahatsızlık dolayısıyla doktor çay içmeyi bırakmasını söylemiştir. Herkes onun bu çok sevdiği arkadaşından vazgeçebileceğine ihtimal vermezken, o kolaylıkla çay içmeyi bırakmıştır. Yazar bu örnekle iradenin öneminden şu şekilde bahsetmektedir:

“Dostları şunu bilmiyorlardı ki o, ne kaprislerinin esiriydi ne de ihtiras halini almış arzulara malikti. Bahaeddin “ Beşeriyeti bunaltan en büyük felaketler, iradesizliğin doğurduğu facialardır” derdi. Gerçekten ona, zaaflarını rüzgârla savrulan çerçöp gibi iradesi yeline tabi kılmış bir insan denebilirdi” (Ayverdi, 2018, s. 32).

Fahrettin Razi'ye göre insanın fiilleri insanın iradesine, insanın iradesi de Allah'ın iradesine dayanır. (Gündoğar, 2010, s. 192) Allah'ın iradesi olan Külli iradenin, kullarındaki yansıması Cüzi iradedir. Son Menzil romanında Aziz, cebinden çıkardığı kâğıdı Okçu 'ya okurken iradeyle ilgili şu satırlar dikkat çekicidir:

“İnsanda hakkın sıfatlarından birer nişan vardır; ilahi iradenin örneği de, bizde cüz'i iradede ile belirir. İşte bu cüz'i irade ile varlığımız sürüsünün çobanı olup ruhumuzu istiklale yetirmemiz gerektir. Ancak o zaman “ Kul bana benim razı

olduğum şeyleri yapmakla yaklaşınca onu severim; sevdim mi tuttuğu el, gördüğü göz, işittiği kulak ben olurum” sözünün manası aşikâr olur ki hilkatın rumuzu ve hikmetlerin esrar ve muamması bu sözlerdedir. İşte bu neticeye yeten kimse, her mahlûkun üstündedir. Yoksa hayvanlık icaplarının esiri olanlar, hayvandan da aşağı kalmış olurlar” (Ayverdi, 2018, s. 119)

“Batmayan Gün” romanında Aliye’nin büyük babası İrfan Paşa, defterinde tüm yaratılmışların külli iradenin eseri olduğundan bahsetmektedir:

“Bütün mevcudatın tohumu akıldır, binaenaleyh kök, dal, yaprak, meyve bir buğday tohumunda bil kuvve mevcut olup, sonra fiile gelerek derece derece ilerleyip evvelki mertebesine eriştiği gibi, bütün mevcudat da külli akıldan zuhur etmiştir. İşte bu dereceye kadar yükselmiş olan insan, külli akıldan başka değildir” (Ayverdi, 2017, s. 113).

Kendisine sınırlı bir alanın bilgisi verilen insanın Külli irade karşısındaki aciziyeti, Pascal’dan yapılan şu alıntıyla anlatılmaktadır:

“Cüzi olan akıl, küllü idrak edemez, mazurdur. Şu var ki, akılla her şeyi yapmak, bilmek mümkün olduğunu zanneden insan, sen ve senin gibiler mazur değilsiniz. İşte Pascal da bunun için akla hitap ederek, “Şu ahmak akıl, sen kendi dairenin dışında neler olduğunu bilmekten acizsin ” demek istiyor” (Ayverdi, 2017, s. 184)

“Batmayan Gün” romanında Aliye, Doktor Hüsnü’ye insanların iradesinin üstünde bir iradenin varlığından bahsetmektedir. Doktor Hüsnü bu açıklamadan yola çıkarak, o halde insanların fiillerinden sorumlu tutulmamaları gerektiğini iddia etmektedir. Aliye ise ona, cüz’i iradeyi şöyle açıklamaktadır:

“Fakat cüzi iradeyi unutuyorsunuz Hüsnü Bey! Bu cüzi iradeden dolayı insan yaptığını bulur. Mesela kötü bir harekette bulunduğunuz zaman, pişmanlık duymaz ve mahcup olmaz mısınız? İşte bu utanç, cüz’i iradeniz olduğunu ispat ediyor” (Ayverdi, 2017, s. 287).

Aliye hayvanlarla insanları kıyaslayarak cüz’i iradeyi bir örnekle anlatmaya devam etmektedir:

“ Faraza çırılçıplak sokağa çıkabilir misiniz? Değil çıplak, hatta yüzünüzde bir kir, bir leke bile olsa, silmeden çıkamazsınız. Fakat bir hayvan böyle midir? Hicap ve mahcubiyet bilir mi? Gizlenmesi lazım olan bütün hareketleri, herkesin gözü önünde ve tereddütsüz ve hicapsız yapar. Mâdem ki, sizde tedbir, ihtiyat, hoşnutluk ve hoşnutsuzluk hisleri vardır; o halde cüz’i irade de var demektir. İradesi olan kimsenin mes’ûl olmasından daha tabî ne olabilir?” (Ayverdi, 2017, s. 287)

“İnsan ve Şeytan” eserinde Sururi Bey’in ilerlemiş yaşına ve hastalığına rağmen dünyadan kopamayışı bir atın örneğiyle anlatılmaktadır:

“Sururi Bey belki hala iradeli bir adamdı. Fakat artık bu irade, sımsıkı bağlı olduğu halde kamçılanan ve canı yandığı için koşmak isteyen, muvaffak olamadıkça da olduğu yerde tepinip, kişneyen bir hayvanın işe yaramaz hamlelerine benziyordu” (Ayverdi, 2017, s. 124).

Bu örneğe göre hayvanın kendi çabasıyla kurtulmak isteyişi cüz’i iradeye, onun kaçmasına izin vermeyen kuvvet ise Külli iradeye benzetilmektedir.

Doktor Şevket Bey, karısı İsmet Hanıma çok değer vermeseyse de, inanç bakımından karı-kocanın görüşleri uyuşmayabiliyordu. Fakat Sururi Bey örneğinden sonra Şevket Bey, karısının iradeyle ilgili düşüncelerinin haklılığını anlamaktadır:

“Acaba karımın dediği gibi irade de kendisine kumanda eden bir başka iradenin mi zebunu? Ve acaba, güneşin ziyası olmadıkça işe yaramayan göz nuru gibi, irademize daha parlak bir iradenin çift olmasını zaruret bilen karım mı dayısından daha akil?” (Ayverdi, 2017, s. 124).

Adı geçen eserde İsmet Hanım, Allah’ın iradesi gücünün insanların istek, arzu ve gayretlerinin üzerinde olduğundan bahsederken, Hz. Ali’nin sözünden alıntı yapmaktadır:

“ ‘Rabbimi isteklerimin olmamasıyla bildim’ diyen İmam-ı Ali ne doğru söylemiş. Şu Bolu seyahati için bütün gücümle didindim değene benim istediğim değil, onun dediği oldu.” (Ayverdi, 2017, s. 126).

Şevket Bey, Lale'yle olan yakınlaşmasından sonra iradesine hâkim olamadığı ve nefesine yenik düştüğü zamanlarda, kendi iradesini idare eden, davranışlarına yön veren başka bir iradenin varlığıyla ilgili düşüncelere dalmaktadır:

“Sururi Bey, Sururi Bey... Yoksa irade denen kuvvet, kendi başına kalınca bir masaldan mı ibaretmiş? Yoksa sen de, ben de bu masala inanarak kendi kendimizi mi aldatmışız? Bir kere daha kendimden soruyorum: İrademizin yuları, onu sevk ve idare edici bir kuvvetin mi buyruğuna tabi? Ve biz insanlar, perde arkasında gizlenmiş olan o kuvvetin keyfine göre gidip gelen, asıp kesen, vurup kıran kulaklar mıyız?” (Ayverdi, 2017, s. 160).

Sâmiha Ayverdi, İsmet Hanım'ın şu sözüyle insanların iradesinin Allah'ın müsaade ettiği ölçüde söz sahibi olduğunu vurgulamaktadır:

“Bizim irademiz, büyük iradenin buyruğuna uygun düşen işleri başarmakta kudret sahibi. Onu ancak yularının uzayabildiği yerlerde aramak gerek diyen İsmet'in hakkı mı var, fazilet, bilgi, hüner de mi boş şeyler?” (Ayverdi, 2017, s. 177).

C. Felsefe-Filozof

Entelektüel bir faaliyet olarak felsefe, evrensel bilginin bilimidir. Felsefe, nedenselliği araştıran birçok bilim dalının aradığı sorulara cevap bulmaya çalışan, en geniş bakış açısına sahip disiplinlerden biridir. (Marshall,1999, s. 234; Hançerlioğlu, 2018, s. 112)

Gazali'ye göre Felsefe, bağımsız bir ilim dalı olmayıp dört bölümden meydana gelmiştir. Bunlar; Geometri, Mantık, İlahiyat ve Fizik'tir. (Gazâlî, 2002, s. 62)

Sosyoloji ve felsefenin ilişkileri her ne kadar kompleks gibi görünse de, sosyoloji ve felsefe birbirlerinin problemlerine çözüm arayan, karşılıklı ve devamlı olarak bilgi akışı sağlayan iki ilim dalıdır. (Kardeş & Turhan, 2010, s. 192)

Sâmiha Ayverdi, ele aldığımız romanlarında tasavvufu her fırsatta yüceltmekle beraber; felsefeyi gereksiz ve kafa bulanıklığına yol açan bir şey olarak telakki etmektedir. “Batmayan Gün” eserinde Aliye'nin bir kitaptan, Cevat ve Hüsnü'ye okuduğu satırlar şu şekildedir:

“Hayat bir mücadele ve yabancı bir menzilde duraklama, ölümden sonra kalan zafer ve şan ise bir gölge, unutulmaya mahkûm bir hiçtir. O halde bu seyahatte bize kim rehber olabilir? Yalnız bir şey, tek bir şey ki o da felsefedir.

Aliye, kırk yıllık bir dostuna kavuşmuş gibi birdenbire durdu.

-İşte bu söz çok güzel! Dedi. Fakat herhalde Marc Orel’in felsefe kelimesinden maksadı, manevi bilgiler olsa gerektir. Zira felsefe topal ve alildir. Kendi içindeki ziddiyetten kurtulmaz ki başkalarına rehber olsun.

Cevat:

- Güzel söylediniz... Felsefe ruh ilmi değildir Aliye Hanım! O ruh ilminin bir basamağıdır. Felsefe zan ve şüpheden ibarettir. Hâlbuki insan için en dehşetli şey şüphe dir. Ruh âlimi, yani şüphe yolundan kurtulup hakikat yolunda yürüyenler ise, ister ümmî, ister ilmî olsunlar, bin sene evvel ne söylemişlerse, bugün de ona ve gene binlerce seneler sonra da hep, aynı anlayışı müdafaa edeceklerdir.

Çünkü sözleri, değişmeyen hakikatin ifadesidir. Güneş bu kadar asırlardan beri seyrini değiştiriyor mu? Değişen zanna ve vehme dayanan şeylerdir. Feylesof bence bir sanatkârdır; tabiatı taklit eden ressam gibi o da hakikati tasvire yeltenen adamdır” (Ayverdi, 2017, s. 78).

Aliye'nin büyükbabası İrfan Paşa, defterinde Martel isimli bir rahipten bahsetmektedir. Bu rahip, bir ruh inkılabına ihtiyaç duyduğunu, bunun için felsefeye ve dine başvurduğunu, fakat aradığını bulamadığını belirtmektedir. Defterde “K” rumuzuyla isimlendiren Kerim Bey'in, Martel'e Felsefeyle ilgili söyledikleri dikkat çekicidir:

“İstirabınızı anlıyorum Martel... İnsan başlı başına bir muammadır. Bu muammayı açacak anahtar da hakikattir, felsefe değil. O çözüldükten sonra hayat ve yaratılış muamması kendi kendine hallolmuş olur” (Ayverdi, 2017, s. 146).

Sâmiha Hanım, bir kez daha Tasavvufun karşısına Felsefeyi koyarak, filozofların şüphelerinin insanın yolunu kaybettireceğini ve sonunda çıkmaza götüreceğini, Aliye'nin ağzından şu şekilde anlatmaktadır:

“Konuşalım. Fakat mânâdan konuşalım. Feylesofun inanç vermeyen sesinden değil. Bence hakikati arayan, onu felsefede değil, gönül bilgisinde bulabilir. Felsefe, yolu sarp ve çıkmaz bir kayalığa dayanıyor. Gönül dünyasının sınırları ise kalp asayişine, şüphelerden arınmış bir âleme uzanıyor ” (Ayverdi, 2017, s. 156-157).

Cevat Bey ise filozofların yegâne rehberi olan aklın hakikate ulaşma yolunda tek başına yeterli olamayacağını belirterek, Aliye’yi destekleyici mahiyette şunları söylemektedir:

“Çünkü feylesofun aklından başka meşalesi yoktur. Hâlbuki akıl, kendinin fevkinde olan şeyler için kıymetsizdir, zira ne olsa mahlukiyet derecesini geçemez ve kendinden üst olan kademeleri sezemez...” (Ayverdi, 2017, s. 157).

Aliye, Kerim Bey’e mutlak vücut diye ifade ettiği manayı aramayı gaye edinen filozofların, manayı bulamamalarının yadırganmaması gerektiğini söylemiştir. Çünkü bu, salt aklın yol göstermesiyle olacak bir iş değildir. Akıldan daha üstün bir güce sahip olmak gerekmektedir. Kerim Bey ise Aliye’ye şöyle karşılık vermektedir:

“Öyledir Aliye... Felsefe hakikate doğru bir basamak bir merhalelidir. Feylesof hakikat çeşnisinden bir yudum tatmış olan kimselerdir. Fakat hakikat kâmil insanda olduğu gibi, onun kendinden fişkürmaz, fark bu...”

Mesela bazı vahşi kabileler vardır ki deri ile yaprakla örtünürler. Barınmak için de ağaç kovuklarına, mağaralara girerler. Hâlbuki medeni kimseler için mevsimine göre elbiseler, kunduralar, mesken olarak da köşkler, konaklar, şatolar vardır. Aradaki bu yaşayış farkına rağmen insan hep o insan... Fakat bir elbise ile bir yaprak, bir ağaç kovuğu ile bir kâşane bir midir?” (Ayverdi, 2017, s. 192-193).

Kerim Bey, filozofun aklını cüz’i akla, kâmil insanın aklını ise külli akla benzeterek kıyas yapmaktadır. Yazar burada, filozofun kendini ve dünyayı anlamlandırması çok sınırlı bir daire içinde olacağından, kâmil insanın düzeyine asla vakıf olamayacağını belirtmektedir.

“Mesihpaşa İmamı” romanında, eski bir Darülfünun Profesörü olan ve ara sıra mahalle kahvesine gelerek halka ilmî sohbet veren bir kişiden bahsedilmektedir. Bu

Profesörün felsefe ile ilgili düşünceleri Halis Efendi'nin ağızından şöyle anlatılmaktadır:

“Onun kanaatine göre, beşeriyet, fikir ve felsefeyi ekollere ayırıp biri ötekinin penceresini ve kapısını kendi kanaat ve zehabıyla taşlamaya başladığından beri insanlar tutacakları yolları büsbütün şaşırılmışlardı. Fikrin ve felsefenin su üstündeki habbecikler gibi kabarmasıyla patlaması bir olan balonlarından bıkılıp usanılmıştı. Amma yine de onların biri sönerken öteki baş göstermekten geri kalmıyor ve cihanın zavallı bakışı, bunları bel bel takip ediyordu. Fikir ve felsefe bir çıkmaza girince, tabii ki bundan en büyük sarsıntıyı duyacak olan da cemiyet ve ahlaktı. Gençliğinde felsefe ile çok uğraşmıştı.” (Ayverdi, 2017, s. 92).

Profesör, arayış içinde olduğu zamanlarda fikirlerinin taşıyıcısı olarak gördüğü filozofla ilgili şunları söylemektedir:

“Filozof benim için bütün bir fikir ve ruh yolculuğum esnasında eşyalarımı her taşıdığım yerden alıp yeni yeni konaklayacağım yere sırtında götüren bir hamaldı. İtiraf etmeliyim ki, bu zavallı adam, her göçte, bana gücünün yettiğince yardım etti; yoruldu, terledi ve her türlü zahmete katlandı. Fakat bugün ölünceye kadar içinde oturmak için intihap ettiğim çatıyı buldum ve ona da şükran borcumu ödeyerek kapımdan savdım... Diyordu.

Eski profesör, uzun zaman susmuş kimselerin konuşma ihtiyacıyla, bu kendisini dinler gibi görünen halkaya daha neler söylemiyordu. Anlatışına göre, filozof ona durulma evresini buluncaya kadar malını beğendirmek için didinen bir satıcı gibi hayli dil dökmüş, kahrını, nazını çekmiş ve satın almak istediği yükleri bizzat sırtında taşımıştı. İçlerinden bir tanesi çıkıyor, ille benim malımı al, sattığım fikrin adı septisizmdir; bunu alırsan aldanmazsın; zira akıl da havas da aldanır. Bu dünyadaki sayısız cereyanlar, hep insanların septik olmalarından ileri gelir, diyor.

Bir başkası daha mülayim davranıyor. İnsanlar hakikati tamamiyle bilemezler; belki ona yaklaşırlar, bunu hatırlardan çıkarmazsan iyi edersin, diyor. Hâlbuki yolunu kesen bir diğeri: akıl izafî olan şeyleri bilir, Zat-ı Mutlaka 'ya erişemez, hükmünü savururken en ummadığı yerden kulağına bir başka ses şöyle bağılıyor. Ateizm

mesleğine dikkat et; mademki bu âlemde fenalıklar, yanlışlıklar, kötülükler vardır, şu halde Allah yoktur, diyordu” (Ayverdi, 2017, s. 93-94).

D. İlim

Sözlük anlamı, “Bir şeyi olduğu gibi ve gerçeğe uygun şekilde bilme” (MEB, 2009, s. 165) olan ilim, Allah’ın sıfatlarından birisidir. Allah için kullanıldığında, “Kendisine hiçbir şey gizli kalmaması” anlamına gelir. (el-İsfâhâni, 2017, s. 681)

İlim, tek başına bilgi hamallığından başka bir şey değilken, hikmetle ilim aynı potada eritilip yoğrulduğunda irfan ortaya çıkar. (Topbaş, 2009) Bu da tasavvuf ilminin asıl amacıdır ki Sâmiha Hanım’ın romanlarının bütününe bu gaye sirayet etmiştir.

“Yaşayan Ölü” romanında, Seniye, Leyla’ya yazdığı mektubunda, ilim,- hikmet-irfan münasebetinden bahsederken Russel ’den alıntı yapmaktadır:

“Bertrand Russel der ki: Birbirine zıt iki temayül insanların bazılarını ilme, bazılarını hikmete doğru sevk etmektedir.

Onlardan bazıları yalnız bu iki temayülden birinin sevkiyle büyük oldukları gibi, bazıları da diğerinin sevkiyle yükselmişlerdir. Mesela, bir İngiliz filozofu olan Hume’da, şüphesiz ilim meyli hâkimdir. Hâlbuki William Black’da ilme karşı şiddetli bir husumetle derin bir hikmet ve irfan birleşmiştir. Fakat hükemanın çoğu, ilimle hikmet ihtiyacını birlikte duymuşlar ve her ikisinde de yed-i tûla sahibi olmuşlardır. Mevlana ve Eflâtun gibi” (Ayverdi, 2017, s. 47).

Seniye mektubun devamında, günümüz insanlığının tasarruf etmekte olduğu imkânların hep birer ilim adamı sayesinde olduğundan bahsetmektedir:

“İlimle irfan mukayesesine gelince, faraza suların dengesi kanunlarını keşfedip bize talim eden dâhinin imdadı olmasaydı, hangimiz bulunduğumuz yere kadar bir damla su akıtabilirdik?

Keza beşeriyet başları üstünde ateş saçan yıldırım hadiselerine karşı koyacak bir Franklin’in gelmesini asırlarca beklemedi mi?

Ve keza bütün fen harikalarını hep birer müstesna insan vücuda getirmedi mi?” (Ayverdi, 2017, s. 48-49)

“Yolcu Nereye Gidiyorsun” romanında Cem Bey, Hâtemî Efendi’ye bir mektup yazmak istemiş, fakat parmağındaki dolamadan dolayı mektubu, küçük bir çocuk olan Adli’ye yazdırmıştır. Bu mektupta Cem Bey, üç çeşit ilimden söz etmektedir:

“Ben üç çeşit ilim tanıyorum ki bunlardan biri sırf maddidir, aklımızla öğrenir ve gene akılları çanağını açan beşeriyete saçarız. Diğeri manevi ilimdir ki o da ancak ehline söylenir. Fakat üçüncüsü ne maddi ne de manevi olan bilgidir. Buna bir gizli sır, bir cezbe yahut da vecd denebilir ki ancak Mevla ile kul arasında kalır.” (Ayverdi, 2016, s. 48)

Devamında Cem Bey, âlim-hakîm mukayesesi yaparak sözüne devam etmektedir:

“İşte dostum, bütün ömrünce kurcaladığın o kapıyı, bu son anahtar açar ve gene seni orada bu delil kılavuzlar. Onun için ilimleriyle benliklerini düşünmeye uğraşanlar, kendilerini unutup, hikmetle Mevla’larını düşünenlerin zebunudur. Âlimin hakîme ihtiyacı çoktur; ama hakîmin âlime ihtiyacı yoktur.

Hakîmin şanı budur ki gönlü bahçesini durmadan gezer ve bu geniş bahçeye layık olmayan fazlalıklar bulursa koparır atar. Kâh tevhit semtini yoklar, tereddüt ve ikilik bulursa koparır atar. Kâh tevhit semtini yoklar, tereddüt ve ikilik bulursa çekip çıkarır. Kâh sabır semtine uğrar, şikâyet ve elem bulursa koparır atar. Kâh rızaya girer gazap ve isyan bulursa ezip çiğner. Kâh muhabbeti dolandır. Hak’tan başkasından zevk duyarsa onları yok eder.

Hâsılı hakîmin alış verişi hep kendisiyledir; onun için hikmeti, kalbin ve dilin sıhhatinde aramak gerektir. Bu hislerine türlü illet bulaşmış hastayı bir aşk merheminden başka kim sıhhate getirebilir?” (Ayverdi, 2016, s. 48)

Mesihpaşa İmamı romanının imamı Halis Efendi, mahallenin sarhoş marangozu Tahir’in alkolü bırakmasına ve tamamen değişmesine vesile olan, “dostum” diye bahsettiği kişiyle tanışmayı çok istemektedir. Tahir, dostuyla ilgili tek

bir bilgi dahi vermez. Yalnızca mektup yazarsa iletebileceğini söyler. Halis Efendi, bu kişiyle mektuplaşmaya başlar. Bu mektuplardan birinde ilim- amel meselesini sormuş ve şöyle cevap almıştır:

“İlim ruhtur; amel ise kalıp. Bir şeyi bilerek yapanla taklit yüzünden yapan arasında nasıl fark olmaz? Bir sağırın gülenleri görerek gülmesiyle, etrafındakileri güldüren hikâye kulağına söylendiği zamanki kahkaha infilâki bir midir?”

Nakil ile olan ameldeki makine zevksizliği nasıl inkâr olunur? İşte insanı makinelikten kurtaran, ilmidir. “Zerrece ilim ve akıl, yıllarca ibadetten üsttür” diyen ben değilim Peygamber’dir. Bu yolda Mevlana da : “Bir dem Allah’ın merdi ile oturmak 100 sene takvâdan hayırlıdır” demekle, O’nun ilminde sıçrayacak bir zerrenin 100 senelik kupkuru amelin hâsıl edemeyeceği bilgiyi uyandırdığını söylemek istemiştir. Hülâsa ilim, bilgi, görgü, göre göre tapış, aşk demek...” (Ayverdi, 2017, s. 189)

Buna göre kişinin fiilleri iki şekilde meydana gelmektedir. Birincisi, başkasından görüp öğrenmesiyle taklidi ortaya çıkan söz ve davranışlarıdır, diğeri ise kendi özgün bilgisini kullanmasıyla ortaya çıkan söz ve davranışlarıdır. Bu iki davranış şeklini ayır eden şey ilimdir. İlim, kişinin taklit yoluyla, yapmacık davranışlarına engel olarak, özgün bir kişilik sahibi olmasını sağlar.

E. Tefekkür

Dini bir terim olmasının yanı sıra tefekkür, anlamı ve tesiri bakımından felsefi, ahlaki ve toplumsal alanları da ilgilendirmektedir. (Sözen P. D., 2018, s. 88)

Arapça f-k-r kökünden gelen tefekkür; Türkçede, “düşünme, derin düşünme, fikir yürütme, kavramaya çalışma, kafa yorma” (MEB, 2009, s. 356) anlamlarına gelir. Tasavvuf terimleri sözlüğünde Kâşânî tefekkürü şöyle tanımlamıştır: “Aklın gayesine ulaşmasını sağlayacak, dilediği şeyi araması ve incelmesidir” (Kaşânî, 2015, s. 143).

İnsanı diğer bütün canlılardan ayırt eden özelliği, onu her konuda düşünmeye sevk etmesidir. Kuran-ı Kerim’de “Eğer Biz bu Kur’an’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu

misalleri insanlara tefekkür etsinler diye veriyoruz” ayetiyle Allah Teâla, Kur’an ayetleri üzerine düşünülmesi gerektiğine dikkat çekmektedir(Haşr/59/21)

Sâmiha Ayverdi’nin romanlarından “Batmayan Gün ”de tefekkürden bahsedildiğini görmekteyiz. Aliye, Büyükbabası İrfan Paşa’nın defterini açıp okumaya başladığında tefekkürle ilgili şu satırlar karşısına çıkmıştır:

“Tefekkür benim güzel arkadaşım, sen beni bırakma, en sensiz olamam! İrfan kendini bildi bileli tefekkürdedir. Neyi fakat? Kendi hiçliğini ve bütün eşyada bütün yaratılmışlarda gördüğü ilahi şuur, azamet, saltanat ve hikmeti!

Her bir zerre ile kendini gösteren bu azametten habersiz olan insan kalabalıklarının biçareliğini...

Bir an kendinin rabbani kudrete karşı yokluğunu bilerek yaşamanın, beşeriyet kırleriyle yıllarca yaşamaktan daha âlâ ve daha faydalı olduğunu...

Aliye bu sözlerden büyükbabasının “Tefekkür” isimli tabloyu ne maksatla çizdiğini anlamaya başlıyordu.

Düşünen adam demek ki hilkat muammasını düşünüyor, kendisi gibi içinden çıkamadığı bu ezeli düğümü çözmek için tefekküre batmış bir halde hep düşünüyor, düşünüyordu.

İrfan Paşa biraz aşağıda tefekkürü daha etraflı olarak izah ediyordu:

“Ey insan, Allah sana akıl vermiş, niçin yaratıldığını düşünmen için. Göz vermiş her bir varlıkta onu görmen için. Kulak vermiş her sadada onu dinlemen için. Allah nerede, ben onu görmüyorum desen, şunu bil ki o gizli değildir. Her şey her gördüğün o... gizlilik yok! Gizlilik de görmezlik de sende. Eğer onu sana göstermeyen şu vücudun kesafetini ortadan kaldıracak olursan, onun gizli olmadığını, bütün mevcudatla kendini göstermiş olduğunu ve senden görünenin de gene o olduğunu kolaylıkla görürsün. Ama her yaratılmışta bu kabiliyeti aramak olmaz. Bir köre güneşi niçin görmüyorsun denebilir mi? İşte bu gibi kimselerin de hakikati görmeyişleri, manevi körlüklerindedir.

Mamañih anadan doğma bir krn on beş yirmi sene sonra birdenbire gözlerinin açıldığı da vakidir. şu halde tamamen kabiliyetsiz zannedilen bir kimsede birdenbire hakikate karşı istidat uyanabilir.

Fakat tefekkür aşksız olmaz; aşkı olan da hakikatten uzak kalmaz. İnan aşkla öyle bir hale gelir ki çok defa kendi söyler, kendinden kendi öğrenir” (Ayverdi, 2017, s. 23-24).

Yaşayan l romanında Ekmel Haydar, eşi Seniye’ye tefekkürden önce yaşanan merhaleleri şöyle anlatmaktadır:

“Kendinden geçmiş olan insana hiç beklemediği bir ufuktan öyle bir güneş doğuverir ki, bu güneşle o, tanımadığı şayanı hayret bir cihanın esrarı âlimi olur.

İnsanın görünmeyen bir elin okşayışıyla okşandığı, sevk ve idare edildiği zamanlar, ruhuna bir ocuk ismeti hâkim olur. Bu küçülme ve kendinden geçmiş olmanın bir adım ilerisinde ise, derin bir tefekkür ve hayret cihanının azameti başlar” (Ayverdi, 2017, s. 162).

F. Materyalizm

Materyalizm, “ Maddeyi değişmez ve dinamik bir cevher olarak kabul eden, maddenin önceliğine ve belirleyiciliğine büyük önem veren bir düşünce akımıdır” (Kirman, 2011, s. 210).

Materyalistlere göre evren, başlangıı olmayan maddeden meydana gelmiştir. Dolayısıyla âlemde olan her şey maddesel sebeplere dayanarak izah edilebilir. Bu yüzden materyalist, manevi olan her şeyi(ruh, tanrı, melek, ahiret vb.) inkâr etmektedir. Sonuç olarak materyalistler ateisttir. Herhangi bir yaratıcının varlığını kabul etmezler. (Altaytaş, 2007, s. 23)

Sâmiha Hanım, “Mesihpaşa İmamı” romanında materyalizmden bahsetmektedir. İmam Halis Efendi’nin oğlu Abdullah, babasının onları medrese usulü ve doğu geleneklerine uygun yetiştirmiş olmasından sürekli şikâyet eden, batı hayranı olan hayırsız bir evlattır. Abdullah, Babasıyla aralarında geçen tartışmada materyalist olduğunu dile getirmektedir:

“- Allah’ım, sen bu yoldan çıkmış oğlanı ıslah et!

-Allah da yok... Sade madde var!” (Ayverdi, 2017, s. 52)

“Batmayan Gün” romanında dürüst ve olgun bir kişiliği temsil eden Cevat, bir gün lise arkadaşı Tosun’la karşılaşır. Tosun’la Cevat her ne kadar aynı mahallede büyümüş, aynı okulda okumuş olsalar da, düşünce yapıları tamamen farklıdır. Yazar tarafından Materyalist özellikleriyle ön plana çıkarılan Tosun’a Cevat, maddenin geçiciliğini şöyle anlatmaktadır:

“- İşte dört elle sarıldığın madde ne kadar inkâr da etsen, varlık gösterir, yokluk olmaktan kurtulamaz.

Onun için madde atlanması icap eden ilk basamaktır. Önünde açılacak birçok merhaleler varken niçin ilk adımda takılıp kalıyorsun?” (Ayverdi, 2017, s. 103).

Materyalistlerin, yalnızca görülen olguların varlığının kabul edilebilir oluşu fikri, birçok noktada tutarsızlıklara sebep olmaktadır. Cevat, maddecilerin bu tutarsız argümanlarını şu örneklerle çürütmektedir:

“İşte inandığın, tutunduğun tabiatın aldatıcı görünüşlerinden bir örnek: Sıcaklık ve ışık! Biz bunları meydana getiren titreşimleri görmüyor, eserini görüyoruz. Onu görmemekle inkâr mı etmek lazımdır?

Dünyanın döndüğünü inkâr edebilir misin? Fakat bunu gözle gördüğünü iddia edemezsin. O halde görmediğin şeye niçin inanıyorsun? Demek ki görülmediği halde bilinen şeylere de inanmak lazım geliyormuş.

Madde yalancıdır Tosun. Mesela batmak üzere olan güneşin kursuna bir an baksan, sonra gözünü ondan ayırınca gökyüzünde birçok güneşler görür gibi olursun, ışığın göz tabakalarında bıraktığı bu intibaya hakikat mi diyeceğiz? Mademki gözünle gördüğün şeylere inanıyorsun, o halde buna da inan!

Sonra kucaklanacak bir daire kadar küçük gördüğün güneşin çapı, yüz altmış milyon kilometredir.

Zavallı madde, zavallı tabiat... Onlar da kendilerini yaratan kuvvetin hükmünde birer hizmetkârdır; zannetme ki kör ve şuursuzdur” (Ayverdi, 2017, s. 103-104).

G. Panteizm

Kamu tanrıçılık olarak ifade edilen Panteizm, “ Tanrı ile evreni bir sayan, Tanrı’nın evrenden ayrı ve bağımsız bir varlığının olmadığını ileri süren, bir düşünce ve inanç sistemidir” (Kirman, 2011, s. 250).

“Yolcu Nereye Gidiyorsun” romanında Adli, Panteizm ‘den bahsetmekte ve Panteistleri iki gruba ayırmaktadır:

“Bence panteistler iki kısım. Biri bu yola aşkla, sırf onun zorlaması ve rehberliği ile sevk edilmiş olanlar.

Bir kısmı da fikri ve mesleki bir gaye ile kendilerini sevk etmiş bulunanlar. Belki bunların her ikisi de birbirine sırt vermiş, yardımcı olmuş. Şu itibarla ki birincilerin hudutsuz, kalıpsız aşklarını, ikinciler daima ilmi ve akli delillerle sağlamış, sağlamlaştırmışlardır. Bunlar bizzat güneş olmamakla beraber, güneşten ısınmış ve ışıklanmış varlıklar olduğu için, daima güneşi başkalarından daha salahiyetle övmesini, anlatmasını bilmişlerdir” (Ayverdi, 2017, s. 360).

SONUÇ

Sâmiha Ayverdi'nin eserlerini incelediğimiz bu çalışmamızda, onun iyi bir Edebiyatçı olduğu kadar, derin bir tasavvuf ve din bilgisine sahip olduğunu gördük. 1905-1993 yılları arasında yaşamış olan yazar, Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecini, Birinci Dünya Savaşı ve İstiklal Savaşı'nı, Cumhuriyet'in kuruluşu ve sonrasında yaşanan yenileşme hareketlerini yakından izlemiştir. Onun bu tarihî tanıklığı, milliyetçi, vatansever, dinî ve ahlaki değerlerine bağlı, çok yönlü bir yazar olmasında en önemli etkidir. O, hem tarihin köklerine sımsıkı sarılmış, hem de bugünün problemlerine eğilerek, dünle bugün arasında köprü kurmuştur.

Genel bir değerlendirme yapacak olacak olursak, incelediğimiz eserlerinin tümünde, onun kalemine ilham veren unsurun “aşk” olduğunu söyleyebiliriz. Burada kastedilen aşk, Allah'a duyulan derin sevgidir. Tasavvufun en önemli gayelerinden biri olan İnsan-ı Kamil olma yolunda çekilen sıkıntıları, iç çatışmaları, çok titiz bir şekilde kaleme almıştır. Onun romanlarında beşere duyulan mecazi aşk, kemale erdiren bir unsur olarak kullanılmıştır. Beşeri aşk, ilâhi aşka götüren bir köprü görevi görmektedir.

Yazarın tasavvufî düşüncesinin temellerinden birini vahdet düşüncesi oluşturmaktadır. İnsanın-insanla, insanın-âlemle ve insanın Allah'la ilişkilerinin nasıl olması gerektiğini vahdet-i vücudla izah etmiştir.

Ayverdi, hayatın her iki cephesine de önem vermiş, romanlarında bu düşüncesini madde- mana birlikteliğiyle şekillendirmiştir. Ona göre madde ve mana bir bütünün birbirini tamamlayan iki parçası gibidir. Bu parçalardan birinin eksik olması hem bireysel, hem toplumsal bakımdan yıkımlara sebep olur.

Yazar dinî düşüncesini, ahlâkî değerler üzerine temellendirir. Hayatının her alanında dini ciddiye almış, dinî ve ahlâkî değerlerine bağlı bireyler yetiştirmeyi amaç edinmiştir. Bir taraftan geleneklerine bağlıyken, bir taraftan gününün şartlarına ayak uydurmuştur. Bunun yanında ibadetlerde samimiyete vurgu yapmıştır. Romanlarında, namaz, dua, ayet, hadis gibi birçok dinî unsurdan örnekler vermiştir.

Onun külliyat diyebileceğimiz kadar çok sayıda eser ortaya koyması, aşk dediği kuvvetin verdiği ilham yanında hocası Kenan Rifâi Hazretlerinin

cesaretlendirmesinin de büyük payı vardı. 1938’de Semiha Cemal, yazmaya başladığı “Aşk Budur” romanını bitiremeden hakkın rahmetine kavuşunca, Kenan Rifâî, Sâmiha Ayverdi’den romanı tamamlamasını istemiştir. Ayverdi’nin yazarlık hayatı bu romanla başlar, bundan sonra çok sayıda edebî esere imzasını atar.

Yazarın romanlarında din- felsefe ilişkisi bağlamındaki görüşleri de azımsanmayacak düzeydedir. İnsanın iradesini, külli-cüz’i irade karşılaştırmasıyla anlatmıştır.

Felsefeyle ilgili kanaati ise olumsuz olmakla beraber, felsefenin karşısına “mana ilmi” dediği Tasavvufu koyar. Felsefeyi gereksiz ve kafa bulanıklığına yol açan bir uğraş olarak görür. Onun felsefeye karşı bu olumsuz yaklaşım tarzının altında yatan sebep ise, Felsefenin salt akılla yapılan bir etkinlik olmasından kaynaklanır. Bu yüzden filozof hiçbir zaman, kâmil insan mertebesine ulaşamaz.

Ayverdi, İslam karşısında inkârcılığı ele alırken materyalizmde örnek verir. Her fırsatta “mana” dan bahseden yazar için, yalnızca maddesel varlığı kabul eden bir felsefe kuramının, elbette kabul edilebilir tarafı olmayacaktır.

Yazar, derin bir düşünme etkinliği olarak Tefekkürle, Allah aşkını arayan veya ona ulaşan tasavvuf ehli kimselerin “hilkat muamması” adı verilen yaratılışla ilgili meseleler hakkında düşünmesi ve bu düşünüşle kendi varlığının sırrına varması kastedilir.

Sonuç olarak onun romanlarında ileri sürülen sav, madde ile mananın sentezidir. Bu savda amaç manayı daha önde tutmak, sonra da bu savı bireyden toplumu, toplumdan bütün insanlığı kapsayacak bir hale getirmektir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A. (2011). *Sosyal Ahlak*. İstanbul: Pınar.
- Ali, S. (2003). *İçimizdeki Şeytan*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Altaytaş, M. (2007). *Çağdaş İnkarcılık*. İstanbul: Ensar.
- Amman, M. T. (2017). Anlamak ve Arınmak: Sosyoloji ile Tasavvuf Arasında Köprülerin. *Apjır*(1), 18-22.
- Avcı, M. (2018). Tehzîbu'l-Ahlâk'da Sevgi Erdemi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(22 Özel Sayı), 3021-3033.
- Ayverdi, S. (2016). *Yolcu Nereye Gidiyorsun*. İstanbul: Kubbealtı.
- Ayverdi, S. (2017). *Batmayan Gün*. İstanbul: Kubbealtı.
- Ayverdi, S. (2017). *İnsan ve Şeytan*. İstanbul: Kubbealtı.
- Ayverdi, S. (2017). *Mesihpaşa İmami*. İstanbul: Kubbealtı.
- Ayverdi, S. (2017). *Yaşayan Ölü*. İstanbul: Kubbealtı.
- Ayverdi, S. (2018). *Ateş Ağacı*. İstanbul: Kubbealtı.
- Ayverdi, S. (2018). *Son Menzil*. İstanbul: Kubbealtı.
- Basat, D. O. (2018). Yunus'ta Gönül Muhafazası. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 7(20), 651-663.
- Bıçak, A. (2018). Din Felsefesi- Felsefe. *Din ve Felsefe Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 95-114.
- Bulut, M. (1996). Sosyolojik Açıdan Ahlak ve Ahlak Eğitimi. *Diyanet İlmî Dergi*, 97-98.
- Bulut, M. (1996). Sosyolojik Açıdan Ahlak ve Ahlak Eğitimi. *Diyanet İlmî Dergi*, 32(1), 97-105.
- Burcu, E., & Akalın, E. (2008). Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(8), 29-54.

- Ceylan, Y. (2012). Doğrular ve Şüphe. *Dört Öge*(1), 159-161.
- Çağırıcı, M. (1989). "Ahlak", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 2 : 1-9. İstanbul: TDV Yayınları(DİA).
- Çağırıcı, M. (1996). "Gurur", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 14: 212-213. TDV Yayınları (DİA).
- Çağırıcı, M. (1998). "Hırs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 17: 383-384. TDV Yayınları (DİA).
- Çapan, E. (2011, Temmuz- Aralık). Kur'an'da Bir Ahlak Ölçüsü Olarak Yürüme Tarzı. (26).
- Çelik, Y. D. (2001). Kur'âna Göre Ahiret İnancının Bireysel Ve Toplumsal Yönü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(16), 173-195.
- Durusoy, A. (2012). "Vehim", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi . 42: 615-616. TDV Yayınları (DİA).
- el-İsfâhâni, R. (2017). *Kur'an Kavramları Sözlüğü Müfredat*. (M. Yıldız, Çev.) İstanbul.
- Erdem, H. (2009). *Ahlak Felsefesi*. Konya: Hü- Er.
- Ermış, İ. (2018). İbadetin Sosyolojisi. *Anadolu Gençlik Dergisi*.
- Fahri, M. (2014). *İslam Ahlâk Teorileri*. (M. İSKENDEROĞLU, & A. ARKAN , Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Farabi. (2001). *Fâzıla, El- Medinetü'l*. (N. Danışman, Çev.) Ankara: MEB.
- Gazâlî, İ. (2002). *Ihyâ-u Ulûmi'd-Din* (Cilt 1). (A. Serdaroğlu, Çev.) İstanbul: Bedir.
- Gazâlî, İ. (2002). *Ihyâ-u Ulûmi'd-Din* (Cilt 3). İstanbul: Bedir.
- Gazâlî, İ. (2002). *Ihyâ-u Ulûmi'd-Din* (Cilt 2). İstanbul: Bedir.
- Gündoğar, H. (2010). *Fahreddin Er-Razi'de İnsan Fiilleri*. İstanbul : Çıra.
- Güneş, K. (2014). Arapça-Türkçe Sözlük. Mektep.

- Gürer, D. (2014). *Düşünce ve Kültürde Tasavvuf*. İstanbul: Ensar.
- Hacımuftuoğlu, E. (2016). Kur'an'a Göre İnsan-Çevre İlişkisi. *ISEM2016, 3rd International Symposium on Environment and Morality*, (s. 279-288). Alanya.
- Hançerlioğlu, O. (2018). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Remzi.
- Hoca Ahmet Yesevi'de İnsan Sevgisi. (2016). *Diyanet İlmî Dergi*, 52(4), 113-128.
- Hökelekli, H. (1). Tevâzu (Alçakgönüllülük). *Dem Dergi*(2), 114-119.
- Hökelekli, H. (2002). "Kıskançlık", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 25: 496-497. TDV Yayınları (DİA).
- Hökelekli, H. (2008). *Din Psikolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karakuş, A. (2018). Kur'an Perspektifinden Dünya ve Ahiret Arasındaki Münasebet. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(2), 203-220.
- Kardeş, M. E., & Turhan, Ö. (2010). Durkheim'da Süreklilik ve Kopuş Olarak Felsefe ve Sosyoloji İlişkisi. *Sosyoloji Dergisi*(21), 187-198.
- Kaşânî, A. (2015). *Tasavvuf Sözlüğü*. İstanbul: İz.
- Kayhan, V. (2006). Kur'an'a Göre İsrâf ve İktisat. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI(2), 149-194.
- Kayıklık, H. (2005). Psikolojik Açından İnanç, İman, Şüphe. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(1), 133-155.
- Ketenci, T., & KOPUZ, M. (2013). Aristoteles ve Augustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*(20), 1-18.
- Kirman, M. A. (2011). *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Rağbet.
- Kırzioğlu, B. (1990). Sâmiha Ayverdi Hayatı-Eserleri, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Kongar, E. (2014). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi.
- Kur'an'a Göre Ahiret İnancının Bireysel Ve Toplumsal Yönü. (2010). *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(16), 173-195.
- Kuran-ı Kerim Meali*. (2005). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Küçük, H. (2011). *Tasavvufa Giriş*. İstanbul: Dem.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat.
- MEB, (. M. (2009). *Dinî Terimler Sözlüğü*. Ankara: MEB.
- Mevdûdî. (2012). *Kuran'a Göre Dört Terim*. İstanbul: Beyan.
- Okumuş, E. (2003). *Toplumsal Değişme ve Din*. İnsan Yayınları : İnsan .
- Okumuş, E. (2006). Gösterişçi Dindarlık. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*(2), 17-35.
- Öge, S. (2013). Kur'an'da İnkarcı Mazeretleri ve Geçersizliği. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(40), 41-65.
- Öge, Y. (2012). Doğrular ve Şüphe. *Dört Öge*(1), 159-161.
- Özdemir, M. (2013). Kur'an Ve Sosyal Bilimlerin İnsan Yaklaşımları. *Eskiye*(26), 7-32.
- Özgürel, E. G. (2012). *Sâmiha Ayverdi'nin Romancılığı*. Ankara: Akçağ.
- Sabuni, M. A. (2015). *Ahkam Tefsiri* (Cilt 1). İstanbul: Şamil.
- Sâmiha , A., Safiye , E., Nezihe, A., & Sofi, H. (2003). *Kenan Rifâi Ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık*. İstanbul: Kubbealtı.
- Sinanoglu, M. (1999). "İbadet", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 19: 233-235. TDV Yayınları(DİA).
- Soykan, Ç. (1927). Öfke ve Öfke Yönetimi. *Kriz Dergisi*, 19-27.
- Sözen, K. (2018). Din-Tefekkür İlişkisi. *Diyanet İlmî Dergi*, 54(4).

- Sözen, P. D. (2018). Din-Tefekkür İlişkisi. *Diyanet İlmî Dergi*(54), 87-106.
- Şimşek, P. D. (2011). *Kur'an'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan.
- Topbaş, O. N. (2009, Şubat). İlim, Hikmet Ve İrfan Arasında Nasıl Bir İrtibat Bulunmaktadır. *Genç*(29).
- Topçu, N. (2018). *İslam ve İnsan Mevlana ve Tasavvuf*. İstanbul: Dergah.
- Toprak, P. D. (2017). *Ölümden Sonraki Hayat*. Konya: Tekin.
- Üzüm, İ. (1996). "Gazap", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 13: 434-435. TDV Yayınları (DİA).
- Yaşaroğlu, M. K. (2006). "Namaz", TDV İslam Ansiklopedisi. 36: 350-357. İstanbul: TDV Yayınları (DİA).
- Yavuz, Y. Ş. (1992). "Bezm-i Elest", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 6: 106-108. İstanbul: TDV Yayınları(DİA).
- Yazır, E. M. (2007). *Hak Dini Kur'an Dili* (Cilt 1). İstanbul: Zehreveyn.